

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 79^ο | ΜΑΡΤΙΟΣ-ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2016 | ΑΡΙΘ. 756

Τὰ ὄρια τῶν φυσικῶν νόμων

Ἡ 25η Μαρτίου, ἡ Ἁγία Λαύρα καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός

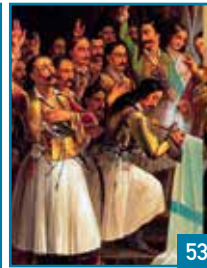
Ἡ «ἄλλη» Ἀκαδημία τῆς Ἀθῆνας τῆς ὕστερης Ἀρχαιότητος

Ὁ ποιητὴς Τάκης Παπατσῶνης. Ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἔργο του

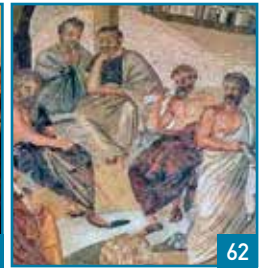
ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΣ ΓΟΛΓΟΘΑ; Γ.Β.Μ.	41
ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ	43
Η 25 ^η ΜΑΡΤΙΟΥ, Η ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ ΚΑΙ Ο ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΘΡΥΛΟΣ Ή ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ; ΖΩΗ ΓΚΕΝΑΚΟΥ	53
Η «ΑΛΛΗ» ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ	62
Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΑΚΗΣ ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ, ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Ι. Α. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ	67
ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ Ή ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ; Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	75
ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΑΘΑΚΗΣ.....	77
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΟΖΩΝΗΣ.....	79

41

53

62

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Τιμή τεύχους 2€
Έτήσια συνδρομή
Έσωτερικού 10€
Έξωτερικού 20€

Έκδοτης

«Χριστιανική Ένωσις Ακτίνες»
Καρύτση 14, 105 61 Άθηναι, Τηλ. 210 32.35.023

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος
Θεοφιλόνος 1, 166 74 Γλυφάδα

Η Έπιτροπή επιφυλάσσει σέ έαυτήν τό δικαίωμα νά μήν δημοσιεύει
ή νά συντέμνει κατά τήν κρίση της όποιοδήποτε χειρόγραφο. Χει-
ρόγραφα, δημοσιεύόμενα ή μή, δέν έπιστρέφονται.

Δημιουργικό - Έκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Όλοκληρωμένες λύσεις έντυπης έπικοινωνίας
Άνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυλο Άχαρων, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967
www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τόπος έκδοσης: Άθήνα, Άπρίλιος 2016

Εικόνα έξωφύλλου: «Ο Παλαιών πατρών Γερμανός εύλογεί τή σημαία
τῆς Έπανάστασης», πίνακας Θεόδωρου Βρυζάκη, 1865.

ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΣ ΓΟΛΓΟΘΑ;

Γιατί ό πόνος στή ζωή μας; Γιατί ή άδικία νά επικρατεί και ή δικαιοσύνη νά παραγνωρίζεται; Γιατί ή αλήθεια νά συκοφαντείται και τó ψέμα νά θαυμάζεται; Γιατί ή άρετή νά προσπληκίζεται και ή άμαρτία νά έξυμνείται; Ένα σμῆνος από βασανιστικά «γιατί», σαν πολύβουο μελίτσι, κεντάει άδιάκοπα τή σκέψη μου και πληγώνει τήν καρδιά μου.

Κοινός ό κλῆρος τών δοκιμασιών και τοῦ πόνου. Και οί στιγμές τῆς μοναξιάς και τῆς άποθαρρύνσεως από τις πιό άδυνηρές. Ό σκοτεινός όρίζοντας σε κάνει νά νομίζεις πώς όλοι σε έχουν έγκαταλείψει. Κανένας δεν σε σκέπτεται. Κανένας δεν ενδιαφέρεται για σενα. Όλοι σου

νά σφίξει τó δικό σου. Νά σου μεταγίσει αίσιοδοξία, έμπιστοσύνη, έλπίδα, χαρά. Κάποιος νά σου πει: Κουράγιο, μη φοβάσαι, προχώρα. Σύννεφο είναι και θα περάσει. Ό ήλιος και πάλι θα φανεί. Ό χειμώνας δεν είναι μόνιμη έποχή.

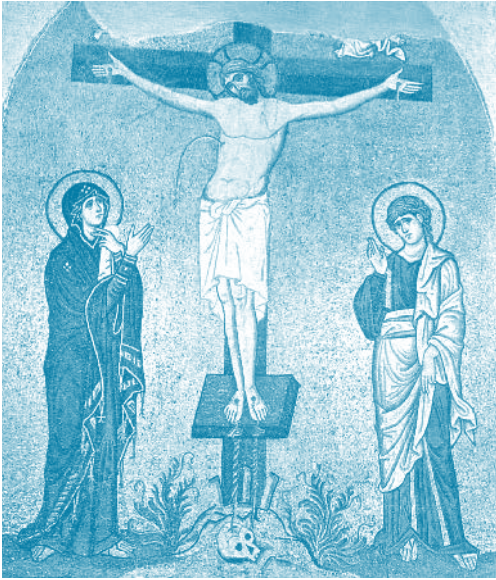
Σ' αυτές τις στιγμές, και άν όλοι σε έγκαταλείψουν, νά τó ξεχρεις: Ένας ποτέ δεν σε έγκαταλείπει. Είναι ό Ίησους, ό έσταυρωμένος Κύριος. Μόνο μάθε νά Τόν αναζητῆς. Νά Τόν άτενίζεις. Νά Τοῦ άνοίγεις τήν καρδιά σου. Είναι ό καλύτερος, ό πιστότερός σου φίλος. Έτσι πρέπει νά Τόν βλέπεις. Και όταν Τοῦ μιλάς, νά περιμένεις νά άκούσεις τή φωνή Του. Είναι ή φωνή τῆς πιό μεγάλης αγάπης.

Γιατί ό πόνος στή ζωή μας; Γιατί ή άδικία νά επικρατεί και ή δικαιοσύνη νά παραγνωρίζεται; Γιατί ή αλήθεια νά συκοφαντείται και τó ψέμα νά θαυμάζεται; Γιατί ή άρετή νά προσπληκίζεται και ή άμαρτία νά έξυμνείται; Ένα σμῆνος από βασανιστικά «γιατί», σαν πολύβουο μελίτσι, κεντάει άδιάκοπα τή σκέψη μου και πληγώνει τήν καρδιά μου.

φέρθηκαν σκληρά, άδικα. Άκόμα και οί στενοί σου φίλοι. Άπομακρύνθηκαν από κοντά σου, τήν ώρα πού πιό πολύ τούς είχες ανάγκη. Τώρα πού στις δυσκολίες σου, στόν πόνο σου, στή μοναξιά σου, είχες ανάγκη από συμπαράσταση. Ήθελες κάπου νά άκουμπήσεις. Νά άνοίξεις τήν καρδιά σου. Κάποιο στοργικό χέρι

Άτενίζοντάς Τόν, πονεμένο, ματωμένο, έγκαταλελειμμένο, με άπλωμένα τὰ χέρια, σε μιá κίνηση αγάπης για όλους, θα μπoreis νά ξεχωρίσεις τή θεική φωνή Του:

Παιδί μου, για σενα άνέβηκα πάνω στόν Σταυρό. Για σενα έχυσα τó αίμα μου. Για χάρη σου υπέμεινα τὰ πιό φορτικά μαρτύρια. Η αγάπη μου για σενα με όδή-

Ὁ Σταυρός μου, οἱ πληγές μου, πόσα ἔχουν νὰ σοῦ ποῦν! Πρῶτος ἐγὼ δοκίμασα, σὴν πιδ ἀπαίσια μορφή της, τὴν ἐγκατάλειψη, τὴν ἄρνηση, τὴν προδοσία. Ἄκουσα ὑποσχέσεις πιστότητας, ἀφοσιώσεως, ἀγάπης, καὶ σὴν πιδ κρίσιμη στιγμή, ὅλα λησμονήθηκαν. Ὁ μαθητής μου ὁ Ἰούδας, με πούλησε γιὰ τριάντα ἀργύρια καὶ με πρόδωσε με ὑποκριτικὸ φίλημα. Ὁ φίλος μου ὁ Πέτρος, ποῦ εἶχε διακηρύξει πὼς ἦταν ἔτοιμος γιὰ χάρη μου νὰ φυλακισθεῖ καὶ νὰ θανατωθεῖ, με ἄρνήθηκε τρεῖς φορές, σὰν νὰ μὴ με εἶχε ποτὲ γνωρίσει. Μίπως οἱ ἄλλοι μαθητές μου; Δὲν σκορπίστηκαν καὶ αὐτοὶ γιὰ τὸν φόβο τῶν Ἰουδαίων;

Κι ἐγὼ προδομένος, ἐγκαταλελειμμένος, μόνος μπροστὰ στὸ Συνέδριο τῶν

*Σ' αὐτὲς τὶς στιγμές, καὶ ἂν ὅλοι σὲ ἐγκαταλείψουν,
νὰ τὸ ξέρεις: Ἐνας ποτὲ δὲν σὲ ἐγκαταλείπει.
Εἶναι ὁ Ἰησοῦς ἐσταυρωμένος Κύριος.
Μόνο μάθε νὰ Τὸν ἀναζητᾶς. Νὰ Τὸν ἀτενίζεις.
Νὰ Τοῦ ἀνοίγεις τὴν καρδιά σου.*

γινε στὸν πιδ ὀδυνηρὸ θάνατο. Ναί, ἔστω καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ σώσω καὶ μόνο μία ψυχή, τὴ δική σου, καὶ τότε θὰ ἐρχόμουν γιὰ χάρη σου. Γιὰ μένα εἶσαι ἀνεκτίμητος. Καὶ ἂν ὅλοι σὲ ἄρνηθοῦν, ἐγὼ ποτὲ δὲν θὰ φύγω ἀπὸ κοντά σου. Ἀρκεῖ ἐσὺ νὰ μὴν ἀπομακρυνθεῖς ἀπὸ κοντά μου. Ἴσως γιὰ τοὺς ἄλλους νὰ εἶσαι μικρός, ἀσήμαντος, γιὰ νὰ σὲ προσέξουν. Γιὰ μένα εἶσαι μοναδικός. Σὲ ἀγαπῶ τόσο, σὰν νὰ εἶσαι ὁ μόνος κάτοικος τῆς γῆς.

Πονᾶς; Ὑποφέρεις ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη; Σοῦ φέρθηκαν ἄσχημα καὶ ἄδικα; Αὐτὸ σὲ πληγώνει; Ὁχι, μὴν ἀφίνεις τὴν ἀπογοίτευση νὰ θροιάζεται σὴν ψυχὴ σου.

Σήκωσε τὰ μάτια σου. Κοίταξέ με.

παρανόμων. Μόνος μπροστὰ στὸν Πιλάτο. Χωρὶς συμπαράσταση, χωρὶς υπεράσπιση. Ποιὰ φωνὴ ὑψώθηκε γιὰ μένα; Ποῦ χάθηκαν οἱ φωνές τῶν εὐεργετημένων ἀρρώστων; Μονάχα οἱ φωνές οἱ ἀπειλητικές τοῦ ἀχάριστου ὄχλου ἀντηχοῦσαν. Ποιὸ χέρι ἤλθε νὰ σφογγίσει τὸν ἰδρωτά μου; Γνώρισα ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ἀχαριστία, γιὰ νὰ γνωρίσουν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ ἀπολαύσουν τὴ λύτρωση καὶ τὴ σωτηρία. Λοιπὸν, δὲν εἶσαι μόνος. Εἶμαι ἐγὼ κοντά σου, γιὰ νὰ σοῦ ὑπενθυμίζω πὼς δὲν ὑπάρχει Ἀνάσταση, ἂν δὲν προηγηθεῖ Γολγοθᾶς.

Γ.Β.Μ.

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α'

1) Εισαγωγή

Μία από τις μεγαλύτερες ανακαλύψεις όλων των εποχών είναι τὸ ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι παγκόσμιοι. Δηλαδή οἱ ἴδιοι φυσικοὶ νόμοι ποὺ ἰσχύουν στὴ γῆ ἰσχύουν καὶ στοὺς μακρινούς ἀστέρες καὶ γαλαξίες τοῦ Σύμπαντος.

Ἡ ἀπόδειξη τῆς παγκοσμιοῦς τῶν φυσικῶν νόμων στηρίζεται κυρίως στὴ μελέτη τῶν φασμάτων τῶν ἀστέρων καὶ τῶν γαλαξιδῶν. Διαπιστώνουμε ὅτι παντοῦ ὑπάρχουν τὰ ἴδια χημικὰ στοιχεῖα καὶ μάλιστα στὶς ἴδιες περίπου ἀναλογίες. Ἐπίσης διαπιστώνουμε ὅτι τὰ φάσματα αὐτὰ ἀκολουθοῦν τοὺς ἴδιους νόμους τῆς κβαντικῆς φυσικῆς μὲ κάθε λεπτομέρεια. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐνέργεια τοῦ φωτὸς τῶν ἀστέρων ἐξηγεῖται, ἂν δεχθούμε ὅτι στὸ κέντρο τοὺς γίνονται θερμοπυρηνικὲς ἀντιδράσεις παρόμοιες μὲ αὐτὲς ποὺ γίνονται στὸ κέντρο τοῦ Ἥλιου μας. Κατὰ συνέπεια, καὶ οἱ πυρηνικὲς δυνάμεις εἶναι οἱ ἴδιες.

Τέλος, οἱ παρατηρήσεις τῶν κινήσεων τῶν ἀστέρων μᾶς δείχνουν ὅτι οἱ βαρυτικὲς δυνάμεις εἶναι οἱ ἴδιες. Καὶ μάλιστα ἐπιβεβαιώνεται ὅτι οἱ δυνάμεις αὐτὲς δίνονται κατὰ προσέγγιση ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ Νεύτωνα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὑπάρχουν μικρὲς ἐκτροπές, ποὺ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς Σχετικότητας.

Ἡ παγκοσμιοῦς τῶν φυσικῶν νόμων ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη ἀνακάλυψη, γιατί δὲν ἦταν προφανής. Ἀντιθέτως, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐνόμιζαν ὅτι στὰ ἄλλα οὐράνια σώματα ὑπάρχουν διαφορετικοὶ φυσικοὶ νόμοι. Χρειάστηκαν αἰῶνες συστηματικῶν παρατηρήσεων, γιὰ νὰ βεβαιωθῶμε ὅτι

οἱ φυσικοὶ νόμοι ποὺ ἰσχύουν στὴ γῆ ἰσχύουν μέχρι τὰ ἄκρα τοῦ Σύμπαντος.

Οἱ νόμοι τῆς φύσεως ἐκφράζονται συνήθως μὲ μαθηματικά. Οἱ κινήσεις τῶν διαφορῶν σωμάτων ἀκολουθοῦν τὶς λύσεις ὀρισμένων διαφορικῶν ἐξισώσεων. Οἱ διαφορικὲς ἐξισώσεις εἶναι δύο εἰδῶν. Πρῶτον, εἶναι οἱ συνήθεις διαφορικὲς ἐξισώσεις, ποὺ ἐν γένει εἶναι δευτέρως τάξεως, δηλαδή τῆς μορφῆς

$$\begin{aligned} \text{Ἐπιτάχυνση} &= \frac{d^2\vec{r}}{dt^2} = \frac{\vec{F}}{m} = \\ &= \text{δύναμη διὰ τῆς μάζης} \end{aligned} \quad (1)$$

ὅπου ἡ δύναμη \vec{F} ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τῶν ἄλλων σωμάτων πάνω στὸ σῶμα μὲ μάζα m . Τέτοιους νόμους εἶναι ὁ νόμος τῆς παγκοσμίου ἔλξεως τοῦ Νεύτωνα, ὅπου ἡ δύναμη μεταξὺ δύο σωμάτων εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη τοῦ τετραγώνου τῆς ἀποστάσεως.

Ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν οἱ διαφορικὲς ἐξισώσεις μὲ μερικὲς παραγώγους, οἱ ὁποῖες περιγράφουν τὴ ροὴ ἐνὸς ρευστοῦ ἢ τὴν διάδοση τῶν φωτεινῶν κυμάτων. Μιὰ τέτοια διαφορικὴ ἐξίσωση εἶναι ἡ ἐξίσωση τοῦ Schrödinger

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \left(\frac{\partial^2\psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial z^2} \right) + V\psi = i\hbar \frac{\partial\psi}{\partial t} \quad (2)$$

ποὺ ἀφορᾷ τὰ κύματα τῆς κβαντομηχανικῆς (ψ εἶναι ἡ κυματοσυνάρτηση, V τὸ δυναμικὸ, m ἡ μάζα καὶ ἡ \hbar σταθερὰ τοῦ Planck).

Οἱ λύσεις τῶν διαφορικῶν ἐξισώσεων σπανίως δίνονται μὲ ἀπλοὺς μαθηματι-

Ἡ παγκοσμιότης τῶν φυσικῶν νόμων ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη ἀνακάλυψη, γιατί δὲν ἦταν προφανής. Ἀντιθέτως, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐνόμιζαν ὅτι στὰ ἄλλα οὐράνια σώματα ὑπάρχουν διαφορετικοὶ φυσικοὶ νόμοι. Χρειάστηκαν αἰῶνες συστηματικῶν παρατηρήσεων, γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι ποὺ ἰσχύουν στὴ γῆ ἰσχύουν μέχρι τὰ ἅκρα τοῦ Σύμπαντος.

κοὺς τύπους. Μποροῦν ὅμως νὰ δοθοῦν ἀριθμητικὰ μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Ἔτσι, πολλὰ προβλήματα ποὺ παλαιότερα ἐθεωροῦντο ἄλυτα ἔχουν σήμερα λυθεῖ χάρι στοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστές. Ἐνα τέτοιο πρόβλημα εἶναι οἱ χαοτικὲς κινήσεις σωμάτων ἢ ἀστέρων, ποὺ εἶναι τόσο περίπλοκες, ὥστε δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς μελετήσει μὲ ἄπλὰ μαθηματικά.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Poincaré, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους διανοητὲς ὄλων τῶν ἐποχῶν, ἔγραφε γιὰ τὶς χαοτικὲς αὐτὲς κινήσεις ὅτι εἶναι τόσο πολὺπλοκες, ποὺ δὲν θὰ προσπαθοῦσε κἀν νὰ σχεδιάσει τὴ συμπεριφορὰ τους. Σήμερα ὅμως μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ χάους μὲ τοὺς ὑπολογιστές.

Μποροῦμε ὅμως νὰ κατανοήσουμε ὅλα τὰ φαινόμενα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους;

Ἡ πιὸ ἀκραία ἀποψη πάνω στοῦ θέμα αὐτὸ ὀνομάζεται ἀπόλυτος ντετερμινισμὸς καὶ διατυπώθηκε χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Laplace. Ὁ Laplace φαντάστηκε μιὰ διάνοια, ἢ ὁποία θὰ γνώριζε ὅλες τὶς δυνάμεις οἱ ὁποῖες δροῦν στὴ φύση καὶ τὶς ἀμοιβαῖες θέσεις τῶν ὄντων, μιὰ δεδομένη στιγμή. Ἡ διάνοια αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ὑποβάλει αὐτὰ τὰ δεδομένα στὴ μαθηματικὴ ἀνάλυση, ὥστε νὰ βρεῖ τὶς θέσεις κάθε σώματος στοῦ παρελθόν καὶ στοῦ μέλλον. Καὶ κατέληξε ὅτι «τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα μὲ τὴν τελειότητα, τὴν ὁποία κατόρθωσε νὰ δώσει στὴν Ἀστρονομία,

παρέχει μιὰ ἀσθενῆ εἰκόνα τῆς διανοίας αὐτῆς».

Εἶναι ὅμως σωστὴ ἡ ἀποψη τοῦ Laplace; Βεβαίως, ἡ παρακολούθηση ὄλων τῶν σωμάτων τοῦ Σύμπαντος θὰ ἀπαιτοῦσε ἕναν ὑπολογιστὴ πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλο τὸ Σύμπαν. Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι βαθύτερο. Εἶναι θεωρητικὰ δυνατὴ ἡ πρόβλεψη ὄλων τῶν φαινομένων τοῦ Σύμπαντος; Ἡ ὑπάρχουν ὄρια στοὺς φυσικοὺς νόμους;

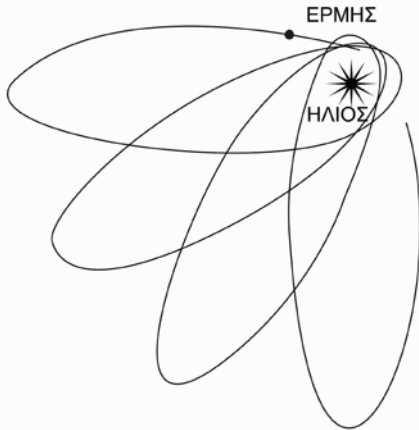
Ὅπως θὰ δοῦμε, ὑπάρχουν διάφορα ὄρια στοὺς φυσικοὺς νόμους, καὶ θὰ τὰ περιγράψω κατωτέρω.

2) Ὅρια ἐφαρμογῆς γνωστῶν νόμων

Υπάρχουν ὄρια στὴν ἐφαρμογὴ ὀρισμένων γνωστῶν φυσικῶν νόμων. Π.χ. ὁ νόμος τοῦ Νεύτωνος, ποὺ ἔχει τόσο σημαντικὴ ἐφαρμογὴ στὶς κινήσεις τῶν πλανητῶν καὶ τῶν δορυφόρων τοῦ ἡλιακοῦ συστήματος, δὲν ἐξηγεῖ ὀρισμένα φαινόμενα, ὅπως τὴν κίνηση τοῦ περιήλιου τοῦ Ἑρμῆ. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Νεύτωνος, ἡ τροχιά τοῦ Ἑρμῆ γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο εἶναι μιὰ ἔλλειψη (ἂν παραλείψουμε τὶς ἐπιδράσεις τῶν ἄλλων πλανητῶν). Στὴν πραγματικότητα ὅμως, ἡ ἔλλειπτικὴ τροχιά ἀλλάζει συνεχῶς τὸν προσανατολισμὸ τῆς (Σχ.1). Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὸ νόμο τοῦ Νεύτωνος, ἐξηγεῖται ὅμως μὲ μεγάλη ἀκρίβεια μὲ τὴ Γενικὴ Σχετικότητα τοῦ Einstein.

Ἐπομένως, ὁ νόμος τοῦ Einstein εἶναι ἀκριβέστερος ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ Νεύτω-

Εἶναι ὁμως σωστὴ ἡ ἄποψη τοῦ Laplace; Βεβαίως, ἡ παρακολούθησις ὅλων τῶν σωμάτων τοῦ Σύμπαντος θὰ ἀπαιτοῦσε ἓναν ὑπολογιστὴ πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅλο τὸ Σύμπαν. Τὸ ἐρώτημα ὁμως εἶναι βαθύτερο. Εἶναι θεωρητικὰ δυνατὴ ἡ πρόβλεψις ὅλων τῶν φαινομένων τοῦ Σύμπαντος; Ἡ ὑπάρχουσα ὄρια στοὺς φυσικοὺς νόμους;

Σχ. 1. Ἡ τροχιά τοῦ Ἑρμοῦ γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο εἶναι περίπου μιὰ ἔλλειψη μὲ συνεχῆ μετάθεσις τοῦ περιηλίου της.

νος. Χάρις στὸν Einstein ἐξηγήσαμε τὶς κινήσεις τῶν γαλαξιών ποὺ ὀφείλονται στὴ διαστολὴ τοῦ Σύμπαντος. Καὶ χάρις στὴ μελέτη τῆς διαστολῆς τοῦ Σύμπαντος φθάσαμε νὰ κατανοήσουμε τὰ πρῶτα στάδια τῆς διαστολῆς λίγο μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἔκρηξι τοῦ Σύμπαντος. Ὄταν ὁμως φθάσουμε στὸ χρόνο Planck, ὅταν ἡ ἡλικία τοῦ Σύμπαντος ἦταν $t \leq 10^{-43} \text{sec}$, ἡ Γενικὴ Θεωρία τῆς Σχετικότητος εἶναι ἀνεπαρκής. Τότε οἱ δυνάμεις τῆς φύσεως, βαρυτικὲς, ἠλεκτρομαγνητικὲς, ἀσθενεῖς καὶ ἰσχυρὲς πυρηνικὲς δυνάμεις, ἐνοποιοῦνται, καὶ μιὰ νέα θεωρία εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὰ πρῶτα κλάσματα τοῦ πρώτου δευτερολέπτου τοῦ Σύμπαντος. Ἡ ἐνοποιομένη αὐτὴ θεωρία δὲν ἔχει ἀκόμη διατυπωθεῖ. Ὅμως εἶναι γενικὰ δεκτὸ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Einstein δὲν μπορεῖ μόνη της νὰ ἐξηγήσει τὰ πρῶτα αὐτὰ στάδια τοῦ Σύμπαντος.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ γνωστοὶ μας φυσικοὶ νόμοι δὲν ἔχουν ἀπεριόριστη ἐφαρμογή. Ἴσχύουν σὲ πολλὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ δὲν ἰσχύουν πέραν ἑνὸς ὀρισμένου ὀρίου. Ἐκεῖ ἐφαρμόζεται μιὰ ἄλλη, γενικώτερη θεωρία, ἢ τουλάχιστον ἀναζητεῖται μιὰ τέτοια γενικώτερη θεωρία.

3) Μαθηματικὰ ὄρια

Υπάρχουν ὁμως καὶ ὄρια ἄλλου τύπου, καὶ συγκεκριμένα ὄρια ποὺ ὀφείλονται στὰ μαθηματικὰ τῶν φυσικῶν νόμων. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἀφορᾷ τὸ νόμο τῆς ἔλξεως τοῦ Νεύτωνος.

Ὁ νόμος τοῦ Νεύτωνος δίνει μιὰ ἀπειρη δυνάμη, καὶ ἐπομένως καὶ ἀπειρη ἐπιτάχυνσι, ὅταν δύο σημεία (σώματα μηδενικῶν διαστάσεων) συγκρουσθοῦν. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ σύγκρουσι δύο σημείων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα γιὰ τὴ θεωρία τοῦ Νεύτωνος. Πράγματι, ἂν 2 σώματα κινηθοῦν ἐπὶ εὐθείας, θὰ ἔχουμε σύγκρουσι. Ἀλλὰ ἡ κίνησι αὐτὴ εἶναι τὸ ὄριο μιᾶς

Οἱ γνωστοὶ μας φυσικοὶ νόμοι δὲν ἔχουν ἀπεριόριστη ἐφαρμογή. Ἴσχύουν σὲ πολλὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ δὲν ἰσχύουν πέραν ἑνὸς ὀρισμένου ὀρίου. Ἐκεῖ ἐφαρμόζεται μιὰ ἄλλη, γενικώτερη θεωρία, ἢ τουλάχιστον ἀναζητεῖται μιὰ τέτοια γενικώτερη θεωρία.

όπων, ή διαστολή του χρόνου είναι ασυγκρίτως μεγαλύτερη· είναι άπειρη.

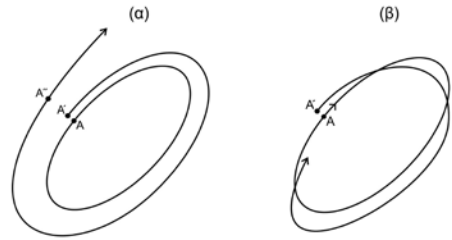
Συγκεκριμένα, ο χρόνος που κάνει ένα διαστημόπλοιο, για να περάσει από τον ορίζοντα της μελανής όπης, μετρούμενος από έναν έξωτερο παρατηρητή, είναι άπειρος. Ο "ίδιος χρόνος" όμως του αστροναύτη είναι πεπερασμένος. Ο αστροναύτης μετράει το χρόνο που περνάει, όταν βρίσκεται μέσα σε μια περιστρεφόμενη μελανή όπη, και βρίσκει ότι είναι μικρός, π.χ. ένα έτος. Αλλά όταν βγει έξω από τη μελανή όπη, ο έξωτερος χρόνος έχει περάσει το άπειρο. Αλλά θα υπάρχει ο έξωτερος κόσμος μετά από άπειρο χρόνο; Όλες οι θεωρίες μας για την εξέλιξη του Σύμπαντος αναφέρονται σε πεπερασμένους χρόνους. Το Σύμπαν, σύμφωνα με όλες τις σημερινές ενδείξεις, θα διαλυθεί σε έναν απεριόριστο χώρο. Επομένως, πολύ πριν εισέλθει και εξέλθει ο αστροναύτης από τη μελανή όπη, το Σύμπαν ολόκληρο θα έχει διαλυθεί, και ούτε αυτή η μελανή όπη θα υπάρχει πλέον.

Το συμπέρασμα είναι ότι ούτε η θεωρία της Σχετικότητας μπορεί να απαντήσει σε όλα τα προβλήματα της θεωρίας, και ειδικότερα στα προβλήματα των μελανών όπων.

4) Χάος και Τύχη

Πολλές φορές σ' ένα απολύτως ντετερμινιστικό σύστημα η πρόβλεψη είναι αδύνατη λόγω ύπαρξης χάους. Το χάος στις φυσικές επιστήμες αναφέρεται κυρίως στις τροχιές σωματίων. Δύο γειτονικά σωματίδια σε ένα πεδίο ακολουθούν αρχικά παρόμοιες τροχιές. Αν όμως αργότερα τα σωματίδια αυτά απομακρύνονται πολύ μεταξύ τους τότε οι τροχιές τους ονομάζονται χαστικές.

Π.χ., αν έχουμε μια άσταθη περιοδική τροχιά από το σημείο A (Σχ.3α) και μια τροχιά από ένα γειτονικό σημείο A' (που απέχει αρχικά μια μικρή απόσταση ϵ από το A), μετά μια περίοδο $t = T$, απέχει

«Σχ. 3. (α) Χαστική τροχιά πλησίον μιας άσταθους περιοδικής τροχιάς. (β) Όργανωμένη τροχιά πλησίον μιας εύσταθους περιοδικής τροχιάς.

απόσταση $E = \epsilon \lambda$, όπου το λ είναι μεγαλύτερο της μονάδας. Τότε, μετά 2 περιόδους ($t = 2T$) θα απέχει $E = \epsilon \lambda^2$ και μετά χρόνο $t = nT$ θα απέχει περίπου $E = \epsilon \lambda^n = \epsilon \lambda^{t/T}$. Δηλαδή η απόσταση αυξάνει εκθετικά με το χρόνο. Ανάλογα ισχύουν και για μη περιοδικές τροχιές.

Αντιθέτως, αν μια περιοδική τροχιά είναι εύσταθης, η τροχιά ενός γειτονικού σημείου παραμένει για πάντα κοντά στην περιοδική τροχιά και δεν απομακρύνεται πολύ (Σχ.3 β).

Συνήθως σε ένα δυναμικό σύστημα υπάρχουν τόσο εύσταθεις όσο και άσταθεις περιοδικές τροχιές. Οι τροχιές κοντά στις εύσταθεις περιοδικές τροχιές είναι όργανωμένες, δηλαδή έχουν τάξη, ενώ οι τροχιές κοντά στις άσταθεις περιοδικές τροχιές εν γένει είναι χαστικές. Μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις έχουμε σ' ένα σύστημα μόνο όργανωμένες τροχιές ή μόνο χαστικές τροχιές. Πάντως όλα αυτά τα συστήματα είναι ντετερμινιστικά, δηλαδή οι κινήσεις των σωματίων δεν είναι τυχαίες, αλλά ακολουθούν ορισμένους αυστηρούς νόμους.

Ένα παράδειγμα είναι οι κινήσεις των μορίων του αέρος μέσα σε μια αίθουσα. Όλες οι κινήσεις είναι ντετερμινιστικές, π.χ. μπορούν να θεωρηθούν ως ευθύγραμμες και ομαλές, μέχρις ότου ένα μόριο συγκρουσθεί με ένα άλλο ή με το τοίχωμα, όποτε τα μόρια ανακλώνται. Μετά από πολλές ανακλάσεις ή κατανομή των μορί-

Μερικοί πήραν άφορμή από τὰ φαινόμενα τοῦ χάους, γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν γενικὰ τὸν ντετερμινισμό, ν' ἀμφισβητήσουν δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῶν φυσικῶν νόμων. Λέγουν ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι μέσος ὅρος πολλῶν φαινομένων, ὅπως σὲ μιὰ ρουλέτα, ὅπου ἔχουμε ἰσοκατανομὴ μεταξὺ περιπτώσεων μὲ μονὸ ἢ ζυγὸ ἀριθμὸ. Ἐν τούτοις, ἡ ρουλέτα δὲν καταργεῖ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Στὴ ρουλέτα ἰσχύουν οἱ λεγόμενοι «νόμοι τῶν μεγάλων ἀριθμῶν», ποὺ ἐφαρμόζονται σὲ συστήματα πολλῶν σωματίων ἢ πολλῶν περιπτώσεων. Χωρὶς φυσικοὺς νόμους δὲν θὰ ὑπῆρχε κὰν ἡ κατὰ προσέγγισιν ἰσοκατανομὴ τῆς ρουλέτας.

ὡν μοιάζει μὲ τυχαία. Ἔτσι, ἂν ἀνοίξουμε κάποια στιγμή ἕνα κουτί ποὺ περιέχει κόκκινα μόρια ἀέρος, αὐτὰ θὰ σκορπίσουν πρὸς κάθε κατεύθυνση καὶ μετὰ ἀπὸ λίγα δευτερόλεπτα τὸ ἀέριον τῆς αἰθούσης θὰ γένῃ ὁμοίμορφα ρὸς παντοῦ.

Τὸ περίεργο καὶ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ χασοτικὴ κατανομὴ μοιάζει μὲ τυχαία. Σὲ μιὰ τυχαία κατανομὴ δὲν ἔχουμε ἀκριβεῖς τροχιᾶς σωματίων, ἀλλὰ μόνον κατανομὲς τῶν σωματίων αὐτῶν. Π.χ., ἡ πυκνότης τῶν σωματίων εἶναι περίπου ἡ ἴδια σὲ κάθε σημεῖο. (Στὴν πραγματικότητα, ἡ πυκνότητα εἶναι λίγο μεγαλύτερη κοντὰ στὸ δάπεδο λόγῳ τῆς βαρύτητος, ἡ ὁποία μεγαλώνει ὅσο ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς γῆς μικραίνει). Ἐπίσης, ἡ κατανομὴ τῶν ταχυτήτων τῶν σωματίων εἶναι γνωστὴ καὶ λέγεται κατανομὴ Maxwell, οἱ μέσες ταχύτητες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ θερμοκρασία κ.λπ.

Θὰ ἔλεγε λοιπὸν κανεὶς ὅτι τὸ χάος εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὴν τύχη. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι σωστό. Ὑπάρχουν φαινόμενα ποὺ διαφοροποιοῦν τὸ χάος καὶ ὑπάρχουν ὀρισμένα πειράματα ποὺ μποροῦν νὰ διακρίνουν ἕνα χασοτικὸ ἀπὸ ἕνα τυχαῖο σύστημα. Σὲ μιὰ περίπτωσιν μόνον τὸ χάος ταυτίζεται μὲ τὴν τύχη, ὅταν ὁ ρυθμὸς ἀπομακρύνσεως γειτονικῶν τροχιῶν $\lambda = E/\varepsilon$ τείνει στὸ ἄπειρον. Αὐτὸ ὅμως σπανιώτατα συμβαίνει.

Ὁ κυριώτερος τρόπος διακρίσεως τοῦ

χάους ἀπὸ τὴν τύχη εἶναι μὲ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν τροχιῶν γιὰ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα. Πράγματι, γιὰ μικρὰ διαστήματα μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια τὶς τροχιᾶς τῶν σωματίων καὶ νὰ προβλέψουμε τὶς θέσεις τους. Ἔτσι, σὰν παράδειγμα, παρ' ὅλον ὅτι οἱ τροχιᾶς τῶν μορίων τοῦ ἀέρος τῆς γῆς εἶναι χασοτικὲς καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ προβλέψουμε τὸν καιρὸ γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα, ἐν τούτοις ἡ μετεωρολογικὴ ὑπηρεσία μπορεῖ νὰ κάνει χρήσιμες προβλέψεις τοῦ καιροῦ γιὰ μερικὲς ἡμέρες. Αὐτὸ τὸ γεγονός ἀποδεικνύει ὅτι τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα εἶναι ντετερμινιστικὰ καὶ μόνον μετὰ πολὺν μεγάλην διαστήματα μποροῦν νὰ θεωρηθῶν τυχαία.

Μερικοί πήραν άφορμή ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ χάους, γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν γενικὰ τὸν ντετερμινισμό, ν' ἀμφισβητήσουν δηλαδὴ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῶν φυσικῶν νόμων. Λέγουν ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι μέσος ὅρος πολλῶν φαινομένων, ὅπως σὲ μιὰ ρουλέτα, ὅπου ἔχουμε ἰσοκατανομὴ μεταξὺ περιπτώσεων μὲ μονὸ ἢ ζυγὸ ἀριθμὸ. Ἐν τούτοις, ἡ ρουλέτα δὲν καταργεῖ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Στὴ ρουλέτα ἰσχύουν οἱ λεγόμενοι «νόμοι τῶν μεγάλων ἀριθμῶν», ποὺ ἐφαρμόζονται σὲ συστήματα πολλῶν σωματίων ἢ πολλῶν περιπτώσεων. Χωρὶς φυσικοὺς νόμους δὲν θὰ ὑπῆρχε κὰν ἡ κατὰ προσέγγισιν ἰσοκατανομὴ τῆς ρουλέτας.

5) Οί νόμοι τών μεγάλων ἀριθμῶν

Οί φυσικοί νόμοι ποῦ χρησιμοποιοῦμε συνήθως οί Φυσικοί ἀναφέρονται στή συμπεριφορὰ διαφόρων σωματίων, ὅπως τὰ ἄτομα καί τὰ μόρια ἐνὸς ἀερίου, τὰ πρωτόνια καί τὰ ἠλεκτρόνια ἐνὸς πλάσματος, ἢ τὰ στοιχειώδη σωματῖα σ' ἕναν ἐπιταχυντὴ ὅπως ὁ μέγας ἐπιταχυντὴς CERN. Ἀκόμη καί στή μελέτη τοῦ Σύμπαντος θεωροῦμε σὲ πρώτη προσέγγιση τοὺς ἀστέρες καί τοὺς γαλαξίες σὰν σμεία ποῦ κινοῦνται χάρις στῆς βαρυτικὲς δυνάμεις.

Ὅταν ὁμως ὁ ἀριθμὸς τῶν σωματίων γίνεται πολὺ μεγάλος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κίνηση κάθε σώματος. Τότε προσπαθοῦμε νὰ βροῦμε ὀρισμένες μέσες ποσότητες ποῦ χαρακτηρίζουν τὸ σύνολο τῶν σωματίων αὐτῶν.

Π.χ., στὴν περίπτωση ἐνὸς ἀερίου, ἀντὶ νὰ παρακολουθοῦμε τὴν κίνηση ὅλων τῶν ἀτόμων ἢ τῶν μορίων του, μελετοῦμε μόνον μερικὲς μέσες ποσότητες, ὅπως ἡ πίεση, ἡ θερμοκρασία καί ἡ ἐντροπία τοῦ ἀερίου, ποσότητες ποῦ ὀφείλονται στῆς ἄτακτες κινήσεις ὅλων τῶν ἀτόμων καί τῶν μορίων. Οἱ νόμοι τῶν ἀερίων ἀναφέρονται ἀκριβῶς στῆς ποσότητες αὐτές, καί παρόμοιες ποσότητες ποῦ χρησιμοποιοῦμε στὴ θερμοδυναμική. Οἱ νόμοι αὐτοὶ ἰσχύουν μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, γιατί ἀναφέρονται σὲ ἀριθμοὺς τῆς τάξεως τοῦ ἀριθμοῦ Avogadro δηλαδὴ 6×10^{23} ἄτομα σὲ ἕνα κυβικὸ ἑκατοστὸ ἀέρος σὲ κανονικὲς συνθῆκες. Ὑπάρχουν βέβαια μικροσκοπικὲς ἐκτροπὲς ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτοὺς, ἀλλὰ ἐν γένει τὰ ἄτομα καί τὰ μόρια ἀκολουθοῦν μιὰ κατανομὴ Maxwell, καί ἐπομένως τὸ ποσοστὸ τῶν σωματίων μὲ μεγάλες ἢ μικρὲς ταχύτητες εἶναι μικρὸ.

Ἐδῶ ἰσχύουν οἱ νόμοι τῶν μεγάλων ἀριθμῶν, ποῦ μᾶς βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἐκτροπὲς ἀπὸ τοὺς μέσους ὅρους εἶναι μικρὲς.

Τί γίνεται ὁμως, ὅταν παρατηρηθεῖ μιὰ μεγάλη ἐκτροπή; Συνήθως οἱ πειραματικοὶ

τὴ διαγράφουν, θεωρώντας ὅτι ἔγινε κάποιο λάθος. Ἀλλὰ ἔτσι μπορεῖ νὰ χάσουν μιὰ σημαντικὴ ἀνακάλυψη. Παράδειγμα ἢ παρ' ὀλίγον ἀνακάλυψη τοῦ Ποσειδῶνος τὸ 1846 πολὺ πιὸ πρὶν ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς Leverrier καί Adams. Ὁ Challis κατέγραφε τοὺς ἀστέρες μιᾶς περιοχῆς καί διεπίστωσε ὅτι ἕνας ἀστὴρας εἶχε μετακινήθει λίγο ἀπὸ τὴν προηγούμενη βραδιά. Σκέφθηκε πὼς θὰ εἶχε κάνει λάθος, καί διέγραψε τὴν προηγούμενη παρατήρηση. Ἄν ἔκανε μιὰ τρίτη παρατήρηση, θὰ βεβαιωνόταν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλανήτου.

Φαινόμενα μεγάλων ἀριθμῶν παρατηροῦνται στῆς θάλασσες καί στὴν ἀτμόσφαιρα, ἀλλὰ καί στὴν κατανομὴ τῶν ἀστέρων καί τῶν γαλαξίων στὸ Σύμπαν.

Εἰδικότερα στὴ γῆ μας, στὰ ζῶα καί στὰ φυτὰ ἀλλὰ καί στοὺς ἀνθρώπους, ἰσχύουν προσεγγιστικὰ νόμοι μεγάλων ἀριθμῶν. Π.χ., οἱ νόμοι τῆς βιολογίας πολλὲς φορὲς ἀναφέρονται σὲ συστήματα πολλῶν ἀτόμων, σὲ πληθυσμοὺς ζῶων ἢ φυτῶν. Ἀνάλογα ἰσχύουν καί σὲ πληθυσμοὺς ἀνθρώπων. Ἐτσι οἱ ἀσφαλτικὲς ἔταιρειες ὑπολογίζουν τὰ πιθανὰ αὐτοκινητιστικὰ ἀτυχήματα καί κανονίζουν τὰ ἀσφάλιστρα, οἱ ξενοδόχοι τὸν πιθανὸ ἀριθμὸ τουριστῶν, κ.ο.κ.

Οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶναι τόσο πιὸ ἀσφαλεῖς, ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπὶ μέρους σωματίων εἶναι μεγαλύτερος. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καί ἐξαιρέσεις. Π.χ. τὸ κλίμα τῆς γῆς ἦταν περίπου σταθερὸ ἐπὶ χιλιάδες χρόνια μὲ σχετικῶς μικρὲς μεταβολὲς στῆς μέσες θερμοκρασίες, στὴ βροχή, στοὺς ἀνέμους, κ.λπ. Τώρα ὁμως βλέπουμε περιέργως ὀρισμένες μεγάλες μεταβολὲς ὅπως εἶναι ἡ σχετικὰ μεγάλη ὑπερθέρμανση τοῦ πλανήτη, τὰ ἀκραῖα μετεωρολογικὰ φαινόμενα καί ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν καί τοῦ οἰκοσυστήματος. Γίνονται μεγάλες προσπάθειες, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὰ φαινόμενα αὐτὰ καί γιὰ νὰ προβλέψουμε τίς μελλοντικὲς ἐξελίξεις τους.

Στις μελέτες αυτές δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όρισμένοι «νόμοι» εντός εισαγωγικών που άφορουν τή μετεωρολογία ή τήν ανθρώπινη οικονομία δεν έχουν διατυπωθεί σωστά μέχρι τώρα. Πάντως, ή βασική προσπάθεια τών μετεωρολόγων και τών βιολόγων είναι αναγωγική, δηλαδή προσπαθούν ν' αναγάγουν όλα τὰ φαινόμενα σε κινήσεις ατόμων και μορίων, στις οποίες βεβαίως ισχύουν οί βασικοί νόμοι τής φυσικής (κλασικής και κβαντικής).

Υπάρχει όμως και ή αντίθετη προσπάθεια, να έντοπισθούν όλιστικά φαινόμενα, που αναφέρονται σε σύνολα σωματιών, και όχι σε μεμονωμένα σωματία.

Το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αλλά δεν θ' ασχοληθούμε με αυτό τώρα.

6) Κβαντική άπροσδιοριστία

Πολλές φορές γίνεται λόγος για το ότι ή κβαντική φυσική είναι αντίθετη προς τόν ντετερμινισμό ή ότι κατάργησε τήν αυστηρή νομοτέλεια τής κλασικής φυσικής. Γίνεται λόγος επίσης για τήν αρχή τής άπροσδιοριστίας του Heisenberg, σύμφωνα με τήν οποία είναι αδύνατο να προσδιορίσουμε με ακρίβεια δύο συζυγή ποσά, όπως είναι ή θέση και ή όρμη (ταχύτης επί μάζα, $p = m v$) ενός σωματίου. Πράγματι, ή άβεβαιότης στη θέση Δx ενός σωματίου και ή άβεβαιότης στην όρμη του $\Delta p = m \Delta v$ (όπου Δv είναι ή άβεβαιότης στην ταχύτητα) συνδέονται με τή σχέση του Heisenberg

$$\Delta x \Delta p \geq h \quad (3)$$

όπου h είναι ή σταθερά του Planck. Έπομένως, αν γνωρίζουμε με μεγάλη ακρίβεια τή θέση (μικρό Δx), έχουμε μεγάλη άβεβαιότητα στην όρμη (δηλ. ταχύτητα), και αν γνωρίζουμε με μεγάλη ακρίβεια τήν όρμη (ταχύτητα), έχουμε μεγάλη άβεβαιότητα στη θέση. Αλλά τί σημαίνει αυτή ή σχέση; Το ότι έχουμε έμεις μια άβεβαιότητα σημαί-

νει κατ' ανάγκην ότι δεν υπάρχει κάποια θέση και κάποια όρμη του σωματίου;

Το πρόβλημα δεν είναι άπλό, και έχει άπασχολήσει πάρα πολλούς έρευνητές. Άς δούμε τὰ κύρια σημεία του προβλήματος.

Έν πρώτοις, δεν είναι σωστό ότι ή κβαντική φυσική δεν είναι ντετερμινιστική. Η κβαντική φυσική μπορεί να θεμελιωθεί στην έξίσωση του Schrödinger (έξίσωση (2)), που είναι μια έξίσωση με μερικές παραγωγούς. Η έξίσωση αυτή δίνει τήν πιθανότητα να βρεθεί ένα σωματίο με μάζα m κοντά σε ένα σημείο x σε χρόνο t . Αυτή είναι

$$P = |\psi|^2 \quad (4)$$

όπου ψ είναι ή κυματοσυνάρτηση που δίνεται ως λύση τής έξισώσεως του Schrödinger. Δηλαδή, όταν δοθεί ή συνάρτηση ψ σε χρόνο $t=0$ ($\psi(x,0)$), ή λύση τής έξισώσεως του Schrödinger δίνει τή συνάρτηση $\psi = \psi(x, t)$ σε κάθε σημείο x και κάθε χρόνο t . Αυτή είναι μια καθαρά ντετερμινιστική έξίσωση, που δίνει τήν κυματοσυνάρτηση με άπολύτως καθορισμένο τρόπο.

Τί είναι όμως ή πιθανότητα P ; Άν έχουμε ένα μεγάλο αριθμό σωματιών N , ή συνάρτηση P παριστάνει μία συχνότητα, δηλαδή ουσιαστικά το πλήθος τών σωματιών σε μία θέση (ακριβέστερα, το πλήθος τών σωματιών σε ένα διάστημα Δx γύρω από το x , διαιρούμενο δια του πλήθους N).

Το πρόβλημα παρουσιάζεται, όταν έχουμε ένα μόνο σωματίο. Θα βρεθεί αυτό το σωματίο σε μία όρισμένη περιοχή Δx γύρω από το σημείο x ή όχι;

Η κυματική εικόνα που δίνει ή έξίσωση (2) είναι σαφής, αλλά αν θέλουμε συγχρόνως να περιγράψουμε τή συμπεριφορά κάθε σωματίου, εισάγεται μια άβεβαιότης. Υπάρχει μόνον κάποια πιθανότης (P) να βρίσκεται το σωματίο κοντά στη θέση x , και όχι βεβαίως.

Το πρόβλημα όφείλεται στη δυαλι-

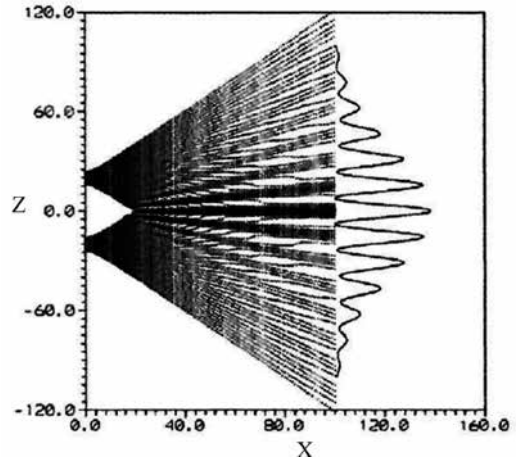
στική φύση του φωτός και των σωματιών της ύλης. Το φως είναι κύμα, αλλά συγχρόνως είναι και ένα είδος σωματιών, αποτελείται από quanta που λέγονται φωτόνια. Έξ' άλλου, τα διάφορα σωματίδια, όπως το ηλεκτρόνιο, το πρωτόνιο, κλπ., παρουσιάζουν και κυματικά φαινόμενα, όπως είναι οι κροσσοί συμβολής που εμφανίζονται πίσω από ένα πέτασμα με δύο όπες. Η συμβολή γίνεται μεταξύ των κυμάτων που διέρχονται από τις δύο όπες. Είναι δυνατόν ποτέ, ένα σωματίδιο να περάσει το μισό από τη μία όπη και το άλλο μισό από την άλλη όπη και να συμβάλει με τον εαυτό του; Η απάντηση είναι όχι.

Τότε πώς συμβιβάζεται η κυματική με τη σωματιδιακή εικόνα; Η συνήθης απάντηση της κβαντικής φυσικής (της λεγομένης σχολής της Κοπεγχάγης, δηλαδή των γνωστών φυσικών Bohr, Born, Heisenberg, κ.λπ.) είναι ότι δεν πρέπει καν να κάνουμε τέτοιες ερωτήσεις. Το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να μετρήσουμε τα σωματίδια που κάνουν τους κροσσούς συμβολής και να μη ρωτάμε ποτέ τί κάνει το κάθε σωματίδιο.

Η κβαντομηχανική είχε τεράστιες επιτυχίες και εφαρμογές, που δεν θα τις αναπτύξουμε εδώ. Μας έδωσε προβλέψεις που επαληθεύτηκαν με μεγάλη ακρίβεια. Έπομένως ο ντετερμινισμός της κβαντικής θεωρίας είναι αναμφισβήτητος, όσον αφορά τα αποτελέσματα της θεωρίας.

Από το άλλο μέρος όμως, η σχολή της Κοπεγχάγης απαιτεί να μην κάνουμε όρισμένες ερωτήσεις που είναι πολύ φυσικές για κάθε άνθρωπο. Πώς είναι δυνατόν κάτι τι (το ηλεκτρόνιο παραδείγματος χάριν) να είναι συγχρόνως κύμα και σωματίδιο; Πώς είναι δυνατόν ένα σωματίδιο να περνάει από μία μόνον όπη και όμως να δημιουργεί φαινόμενα συμβολής που εμφανίζονται μόνον όταν ένα κύμα περνάει και από τις δύο όπες;

Υπάρχει μια εναλλακτική ερμηνεία της

Σχ. 4. Τροχιές σωματιών που διέρχονται από δύο όπες και δημιουργούν κροσσούς συμβολής

κβαντομηχανικής, που προσπαθεί με ένα διαφορετικό τρόπο να δώσει απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Είναι η ερμηνεία των de Broglie και Bohm. Η θεωρία αυτή λέγεται “όντολογική”, γιατί προϋποθέτει την ύπαρξη σωματιών, ακόμη και όταν αυτά δεν παρατηρούνται, ενώ η συνήθης ερμηνεία της κβαντομηχανικής δεν δέχεται καμμία συζήτηση για το τί γίνεται, όταν δεν υπάρχει παρατήρηση. Η νέα θεωρία χρησιμοποιεί τροχιές σωματιών που διέρχονται είτε από τη μία είτε από την άλλη όπη, αλλά όχι σε ευθείες γραμμές από την πηγή (Σχ.4). Οι τροχιές αυτές εξαρτώνται όχι μόνο από το δυναμικό, αλλά και από την κυματοσυνάρτηση ψ , η οποία στην περίπτωση αυτή ονομάζεται “όδηγο κύμα”, δηλαδή καθοδηγεί τα σωματίδια.

Η θεωρία των de Broglie και Bohm (που συνήθως σήμερα έχει το όνομα “μηχανική Bohm”) δίνει τα ίδια αποτελέσματα με τη θεωρία της Κοπεγχάγης. Δίνει όμως επί πλέον τις τροχιές των σωματιών, που δίνουν μια πιο ανάγλυφη εικόνα για το τί γίνεται σε κάθε περίπτωση.

Θα έλεγε κανείς ότι το θέμα βρήκε μια καλή λύση, που ικανοποιεί τις ανάγκες μας να έχουμε μια ανάγλυφη εικό-

Τὸ πρόβλημα τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς κβαντομηχανικῆς μὲ τὴ σχετικότητα δὲν ἔχει λυθεῖ πλήρως ἀκόμα. Ὑπάρχουν διάφορες προσπάθειες λύσεως, ποὺ ὅμως δὲν ἔχουν ἐξαντλήσει τὸ πρόβλημα. Ἐδῶ δὲν θὰ εἰσέλθουμε στὴ μελέτη τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν. Θὰ ποῦμε μόνο ὅτι ἡ κβαντικὴ θεωρία, ὅπως καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἔχουν ἕως τώρα τεράστιες ἐπιτυχίες, καὶ θὰ εἶναι μία ἀκόμη μεγαλύτερη ἐπιτυχία ὁ συμβιβασμὸς τους σὲ μιὰ κοινὴ θεωρία ποὺ νὰ εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους.

να τοῦ τί συμβαίνει μὲ τὰ σωματῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὰ κύματα.

Ὅμως τὸ πρόβλημα δὲν τελειώνει ἐδῶ. Γιατὶ ἂν κάποια στιγμὴ κλείσει ἡ μία ὀπὴ, τότε ἡ λύση τῶν ἐξισώσεων τῶν τροχιῶν ποὺ δίνει ἡ θεωρία de Broglie – Bohm ἀλλάζει ἀπότομα. Ἡ ἀλλαγὴ εἶναι στιγμιαία, δὲν γίνεται μὲ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός, ἀλλὰ μὲ ἀπειρη ταχύτητα. Ἐπομένως ἔχουμε πρόβλημα μὲ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας. Ἡ θεωρία τῶν de Broglie – Bohm, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία τῆς Κοπεγχάγης περιέχουν ἐπιδράσεις ποὺ εἶναι στιγμιαίες καὶ δὲν περιορίζονται ἀπὸ τὴν ταχύτητα τοῦ φωτός. Εἶναι αὐτὸ δυνατόν;

Τὸ πρόβλημα τοῦ συμβιβασμοῦ τῆς κβαντομηχανικῆς μὲ τὴ σχετικότητα δὲν ἔχει λυθεῖ πλήρως ἀκόμα. Ὑπάρχουν διάφορες προσπάθειες λύσεως, ποὺ ὅμως δὲν ἔχουν ἐξαντλήσει τὸ πρόβλημα. Ἐδῶ δὲν θὰ εἰσέλθουμε στὴν μελέτη τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν. Θὰ ποῦμε μόνο ὅτι ἡ κβαντικὴ θεωρία, ὅπως καὶ ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἔχουν ἕως τώρα τεράστιες ἐπιτυχίες, καὶ θὰ εἶναι μία ἀκόμη μεγαλύτερη ἐπιτυχία ὁ συμβιβασμὸς τους σὲ μιὰ κοινὴ θεωρία ποὺ νὰ εἶναι γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους.

Μένει ὅμως τώρα νὰ ἀπαντήσουμε στὸ βασικὸ μας ἐρώτημα. Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς κβαντικῆς ἀπροσδιοριστίας μὲ τὸ χάος καὶ τὴν τύχη;

Ἡ θεωρία τῶν de Broglie – Bohm ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴ θεωρία τοῦ χάους καὶ

τῆς τάξεως. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν τροχιῆς σωματίων, αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι χαοτικὲς ἢ ὀργανωμένες. Ἐν γένει, ἓνα δεδομένο σύστημα περιέχει συγχρόνως χαοτικὲς καὶ ὀργανωμένες τροχιῆς. Ὅμως οἱ τροχιῆς αὐτὲς εἶναι πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς τροχιῆς τῶν ἀντιστοιχῶν κλασικῶν συστημάτων. Ἔτσι ὑπάρχουν συστήματα ποὺ εἶναι κλασικὰ χαοτικὰ, ἐνῶ τὰ ἀντίστοιχα κβαντομηχανικὰ συστήματα εἶναι ὀργανωμένα, καὶ ἀντιθέτως ὑπάρχουν κλασικὰ ὀργανωμένα συστήματα τῶν ὁποίων τὰ ἀντίστοιχα κβαντικὰ συστήματα εἶναι ἐν γένει χαοτικὰ.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πλεονεκτήματα τῆς θεωρίας τῶν de Broglie – Bohm εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἐπιτρέπει τὴ σαφῆ διάκριση χαοτικῶν καὶ ὀργανωμένων τροχιῶν, ἐνῶ ἡ συνήθης ἐρμηνεία τῆς Κοπεγχάγης δὲν ἀναφέρεται καθόλου σὲ τροχιῆς.

Συμπερασματικά, θὰ τονίσουμε πάλι ὅτι ἡ ἔννοια τῆς τύχης ποὺ ἀναφέρεται στὴν κυματοσυνάρτηση ψ (ἀκριβέστερα στὴν πιθανότητα $P=|\psi|^2$) δὲν καταργεῖ τὸν αὐστηρὰ ντετερμινιστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐξισώσεως τοῦ Schrödinger, τοῦ ὁποίου λύση εἶναι ἡ κυματοσυνάρτηση ψ . Ἡ ἔννοια τῆς τύχης παρουσιάζεται, μόνον ὅταν θέλουμε νὰ ἀντιληφθοῦμε συγχρόνως τὸ κύμα (ποὺ δίδεται ἀπὸ τὴ συνάρτηση ψ) καὶ τὰ σωματῖα, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύμα.

(Συνεχίζεται)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
Ἀκαδημαϊκός

Η 25^η ΜΑΡΤΙΟΥ, Η ΑΓΙΑ ΛΑΥΡΑ ΚΑΙ Ο ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΘΡΥΛΟΣ Ή ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ;

Τὰ τελευταία χρόνια, πολλοί αυτόκλητοι διαφωτιστές, μέσα από ιστορικά ντοκυμαντέρ, από πανηγυρικούς λόγους και άρθρογραφία, από αναφορές σε τηλεοπτικές συζητήσεις, χωρίς στοιχειώδη τεκμηρίωση, θέλουν να μᾶς μάθουν την πραγματική –όπως ισχυρίζονται– ιστορία του τόπου μας, να μᾶς διαφωτίσουν για μύθους και παραμύθια που κατά τη γνώμη τους πιστεύαμε ὡς τώρα.

Ἡ μεθοδολογία που ἀκολουθεῖται εἶναι προκλητική καὶ ἐπικίνδυνη. Πολλές μεμονωμένες ιστορικές ἀλήθειες εἶναι διανθισμένες με ἐρωτηματικά καὶ σχόλια που ὀδηγοῦν σὲ αὐθαίρετα συμπεράσματα. Στόχος εἶναι ὄχι ἡ ἀνεύρεση καὶ ἡ τεκμηριωμένη παρουσίαση τῆς ἀλήθειας, ὅσο ἡ διάχυση ἀμφιβολιών, ἡ συσκοτίσις ἐννοιῶν, ἡ σύγχυση, μέσα ἀπὸ μιὰ σοφιστική διαλεκτική.

Συχνά ἡ θεματολογία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα ὅμως γύρω ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Μιὰ ἐπανάσταση που δὲν μπαίνει εὐκολὰ σὲ ιδεολογικά καλούπια, μιὰ ἐπανάσταση που ὁμοιά της δύσκολα θὰ βρεῖς σὲ παγκόσμια κλίμακα.

Τὰ θέματα που κατὰ καιροὺς σκόπιμα προβάλλονται εἶναι ποικίλα, ὅπως π.χ.:

– Ποιὸς ἦταν ὁ χαρακτήρας τῆς ἐπανάστασεως καὶ ἡ ἔμπνευσή της ἀπὸ τὴ γαλλική.

– Ὁ ρόλος τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἐπανάσταση καὶ ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Πατριάρχη.

– Τὸ κρυφὸ σχολεῖο, καὶ πολλὰ ἄλλα.

Ἡ θεματολογία σιωπηρῶς ἀποσύρεται, κάθε φορὰ που οἱ ἀντιδράσεις εἶναι τεκμηριωμένες καὶ ἀποστομωτικές. Ὁ ἀγώνας ὅμως θεωρεῖται ἐπιτυχής, ἀφοῦ ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀμφιβολία δύσκολα διαλύονται· ὅλο καὶ κάτι μὲνει.

Τελευταία ἡ θεματολογία γιὰ τὴν ἀπομυθοποίηση σχετίζεται με τὸ τί σημαίνει ἡ ἀναφορὰ καὶ ὁ ἐορτασμὸς στὶς 25 Μαρτίου, ὅπου ὑποστηρίζουμε ὅτι στὴν Ἁγία Λαύρα ὁ Παλαίων Πατρῶν Γερμανὸς ὕψωσε τὴ σημαία τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἐδῶ συναντῶνται ὁ χρόνος, ὁ τόπος καὶ ὁ Ἀρχηγός. Τὸ μοναστήρι καὶ ὁ δεσπότης, συνταυριασμένα με τὴ μεγάλη ἐορτὴ τῆς Παναγίας γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς Ἐπαναστάσεως, εἶναι πράγματα προβληματικά, καὶ πρέπει νὰ ὑπονομευθοῦν.

Ἡ ἐπιχειρηματολογία, γιὰ νὰ ἀποδείξει κανεὶς τὸν δῆθεν κατασκευασμένο μῦθο, φαίνεται κατ' ἀρχὰς πολὺ εὐκόλη:

Στὶς 25 Μαρτίου τίποτε τὸ ιδιαίτερο

Σ' όλα τὰ χρόνια τῆς μακραίωνης σκλαβιάς, τὸ τροπάριο «Τῆ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ» ἦταν γιὰ τοὺς ραγιαδες ὁ ἐθνικός τους ὕμνος, ὅπου μὲ πίστη ἐπανελάμβαναν «ἐκ παντοίων με κινδύνων ἐλευθέρωσον». Οἱ σκλάβοι κατέβασαν τὴν Παναγιά ἀπ' τὰ εἰκονίσματα, καὶ τὴν ἔκαναν νανούρισμα οἱ μάννες, φλάμπουρο οἱ κλέφτες, παντιέρα στὸ μεσιανὸ κατάρτι οἱ ναυτικοί, ὅπως λένε τὰ δημοτικά μας τραγούδια. Ἡ βεβαιότητα ὅτι θάρθει ἡ λευτεριά, γιὰ χάρι τῆς Παναγιάς, κράτησε ὄρθιο καὶ ἀλύγιστο τὸν ἐλληνικὸ λαὸ τόσοις αἰῶνες. Ἀπὸ τότε, γιὰ τὸν ραγιαὶ ἡ λευτεριά καὶ ἡ Παναγιά μπερδεύονται, κι ἡ λευτεριά εἶναι ἰερὴ σὰν τὴν Παναγιά, κι ἡ Παναγιά ἀγαπημένη σὰν τὴ λευτεριά.

δὲν συνέβη στὰ Καλάβρυτα, διότι οἱ Καπεταναῖοι εἶχαν ξεσκωθεῖ στὶς 25 Μαρτίου καὶ εἶχαν ἀποκλείσει τοὺς Τούρκους στὰ κάστρα, ὑποχρεώνοντας πολλοὺς νὰ παραδοθοῦν.

Στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Λαύρας –λίγο ἔξω ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα– δὲν βρισκόταν κανένας, διότι ἡ σύναξη τῶν καπεταναίων καὶ ἀρχιερέων εἶχε πρὸ ἡμερῶν διαλυθεῖ, ὅταν πάρθηκαν οἱ τελευταῖες ἀποφάσεις.

Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, μὲ τὸν Ἄνδρᾶ Ζαΐμη, πρωτοστατώντας στὴν Ἐπανάσταση, βρισκόταν στὴν Πάτρα.

Τὸ συμπέρασμα ἐπαφίεται στὴν κρίση τοῦ καθενός.

Ἐπειδὴ ὁ ἑορτασμός τῆς μεγάλης Ἐπανάστασεως κάθε χρονιά πρέπει πρὸ πάντων νὰ εἶναι σπουδὴ καὶ μάθημα γιὰ τὴν εὕρεση τῆς ἀλήθειας, θὰ ἄξιζε ἐφέτος νὰ ἐπικεντρωθεῖ ἡ σκέψη μας στὶς τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες: 1) τὸν χρόνο, 2) τὸν τόπο καὶ 3) τὸν Ἀρχηγὸ τοῦ μεγάλου ξεσκωμοῦ.

Ὁ χρόνος: 25 Μαρτίου 1821

Ἡ ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὶς 25 Μαρτίου εἶχε πάντα μιά ξεχωριστὴ θέση στὴ ζωὴ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ συνδεόταν μὲ τὴ χαρμόσυνη ἀγγελία ὅτι τὸ ἀνθρώπινο γένος, μὲ τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Σωτῆρος, θὰ ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς ἁμαρτίας.

Γι' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ ἐλευθερία,

ἡ μορφὴ τῆς Παναγίας εἶναι ὁ μέγας διαμεσολαβητής. Γι' αὐτὸ στὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σὲ λύπη ἢ σὲ χαρὰ, ἡ Παναγία εἶναι πάντοτε παρούσα.

Καὶ στὴ μεγάλη συμφορὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ 1453, ὅταν ἔσβησε κάθε ἶχνος ἐλευθερίας, ὁ λαὸς πιστεύει ὅτι ἡ Παναγία, ὡς κορυφαία τοῦ χοροῦ τῶν Ἑλλήνων, θρηνεῖ ἐξ ὀνόματος ὅλων. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ δημοτικὸ τραγούδι γιὰ τὴν ἄλωση, ὅταν ἄκουσε τὸν ἄγγελο νὰ ὑποστηρίζει ὅτι «εἶναι θέλημα Θεοῦ ἡ Πόλι νὰ τουρκέψει», ἡ Δέσποινα ταράζεται καὶ κλαίει καὶ δακρύζει. Ὁ ἄγγελος, μὴ μπορώντας ν' ἀφήσει τὴν Παναγία στὸν ἀπαρηγόρητο θρῆνο, ξεστόμισε τὴ μόνη ἀλήθεια ποὺ μποροῦσε νὰ τὴν παρηγορήσει: «Πάλε μὲ χρόνους, μὲ καιροὺς, πάλε δικά Σου εἶναι».

Σ' όλα τὰ χρόνια τῆς μακραίωνης σκλαβιάς, τὸ τροπάριο «Τῆ Ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ» ἦταν γιὰ τοὺς ραγιαδες ὁ ἐθνικός τους ὕμνος, ὅπου μὲ πίστη ἐπανελάμβαναν «ἐκ παντοίων με κινδύνων ἐλευθέρωσον».

Οἱ σκλάβοι κατέβασαν τὴν Παναγιά ἀπ' τὰ εἰκονίσματα, καὶ τὴν ἔκαναν νανούρισμα οἱ μάννες, φλάμπουρο οἱ κλέφτες, παντιέρα στὸ μεσιανὸ κατάρτι οἱ ναυτικοί, ὅπως λένε τὰ δημοτικά μας τραγούδια. Ἡ βεβαιότητα ὅτι θάρθει ἡ λευτεριά, γιὰ χάρι τῆς Παναγιάς, κράτησε ὄρθιο καὶ ἀλύγιστο τὸν ἐλληνικὸ λαὸ τόσοις αἰῶνες.

Ἀπὸ τότε, γιὰ τὸν ραγιαὶ ἡ λευτεριά

καὶ ἡ Παναγιὰ μπερδεύονται, κι ἡ λευτεριά εἶναι ἰερὴ σὰν τὴν Παναγιά, κι ἡ Παναγιὰ ἀγαπημένη σὰν τὴ λευτεριά.

Διηγοῦνται ὅτι στὸ ταξίδι ποὺ ἔκανε στὴν Ἑλλάδα ὁ λόρδος Βύρων πρὶν ἀπὸ

ποὺ παρευρισκόταν στὴ σύσκεψη καὶ μὲ τοὺς θερμοὺς λόγους τοῦ συνέβαλε ἀποτελεσματικὰ στὶς τελικὲς ἀποφάσεις, ἔλαβε ἐντολὴ νὰ κατεβεῖ στὴν Πελοπόννησο γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἀπὸ τὶς 21 ἕως τὶς 29 Μαρτίου, ἡ ἐπανάσταση ἔχει γενικευθεῖ στὴν Πελοπόννησο, σὲ διαφορετικὴ ἡμερομηνία σὲ κάθε περιοχὴ, ἀνάλογα μὲ τὶς ὑπάρχουσες συνθῆκες. Παραμένουν ἄπαρτα τὰ κάστρα, στὰ ὁποῖα ἐντρομοὶ εἶχαν καταφύγει οἱ Τοῦρκοι, καὶ ἡ Τριπολιτσά, ποὺ ἦταν ἔδρα τοῦ πασᾶ. Στὴ συνείδηση ὄλων τῶν Ἑλλήνων, ὅποτε καὶ ἂν ἄρχισε ὁ ἀγῶνας, κυρίαρχη παραμένει ἡ ἡμερομηνία τῆς 25ης Μαρτίου, ἡμερομηνία σύμβολο, σφραγίδα ἀνεξίτηλη.

τὴν Ἐπανάσταση, τὸ 1809, σὰν ἔφτασε στὴ Βοστίτσα (Αἴγιο), τὸν φιλοξένησε στὸ ἀρχοντικό του ὁ Ἄντρεας Λόντος. Ὑστερα ἀπ' τὸ δείπνο, κι ἀφοῦ τὰ ἤπιανε καλά, σὲ κάποια στιγμή ἐνθουσιασμοῦ, ὁ Λόντος ἄρχισε νὰ τραγουδαίει τὸ «Ὡς πότε παλληκάρια» τοῦ Ρήγα. Ὁ καινουργιοφερέμνος στὴ Βοστίτσα καθὲς ἔτυχε νὰ περνᾶει ἐκεῖνη τὴν ὥρα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀρχοντικό τοῦ Λόντου καὶ ἀκούσε τὸ τραγούδι. Ρωτᾶει τότε κάποιο ντόπιο Τοῦρκο τί ἔλεγε τὸ τραγούδι αὐτό. Κι ἐκεῖνος τοῦ ἀποκρίθηκε: «Καθὴ μου, ὁ κοτζάμπασης ὁ Λόντος εἶναι πιωμένος καὶ ψέλνει τραγούδια στὴν καινούργια Παναγιὰ τῶν Γκιαούρ, ποὺ τὴ λένε Ἐλευθερία»!¹

Προετοιμάζοντας ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία τὴν ἐπανάσταση γιὰ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1821, ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ ἀκουμπήσει στὴ μεγάλη, συμβολικὴ γιορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὁ Ὑψηλάντης καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Φιλικῶν πῆραν τὶς τελικὲς ἀποφάσεις στὶς 7 Ὀκτωβρίου τοῦ 1820 στὸ Ἰσμαίλι τῆς Βεσσαραβίας, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ὀρίζεται ἡ 25^η Μαρτίου γιὰ τὴν παλλαϊκὴ ἐξέγερση, τόσο στὶς Παραδουνάβιες ἠγεμονίες, ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Δικαῖος,

Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1820 ὁ Φιλικὸς Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος εἶχε φέρει στὴν Πελοπόννησο ἐπιστολὲς τῆς Ἀρχῆς, μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐφορία τῶν Φιλικῶν τῆς Πελοποννήσου. Σύμφωνα μ' αὐτές, διορίσθηκαν ἐφοροὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Μονεμβασίας Χρυσανθος, ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ὁ Σωτήριος Χαραλάμπης καὶ ὁ Θεοχαράκης Ρέντης. Ταμίες οἱ Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος καὶ Παναγιώτης Ἀρβάλης. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821 ἐπρόκειτο νὰ γίνῃ ἡ κανονικὴ συνέλευση τῆς Ἐφορίας στὸ Μεγάλο Σπίλαιο.²

Ὁ Δικαῖος, φθάνοντας στὴν Πελοπόννησο, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἐξάρχου, συνάντησε μεγάλη δυσπιστία ἀπὸ τοὺς προκρίτους. Ἀμφισβητοῦσαν φανερὰ τὰ μεγάλα καὶ πομπώδη κηρύγματά του, δηλαδὴ ὅτι ὅλα εἶναι ἔτοιμα γιὰ τὸ μεγάλο ξεκίνημα.

Στὶς 24 Δεκεμβρίου 1820 ὁ Δικαῖος ἔστειλε ἀπὸ τὸ Ἄργος ἐπιστολὲς στοὺς προκρίτους μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ἀγῶνος. Οἱ πρόκριτοι, ποὺ θεωροῦσαν παράτολμες καὶ ἐπικίνδυνες τὶς ἐνεργεῖές του, τὸν κάλεσαν σὲ σύσκεψη στὴ Βοστί-

1 Λάπας Τάκης, *Ἑλληνικὰ ἱστορικὰ ἀνέκδοτα*, ἐκδ. Ἀτλαντὶς, Ἀθῆνα 1968, σελ. 48.

2 *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΒ', ἐκδ. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1975, σελ. 77.

τσα, για να απαντήσει με συγκεκριμένα στοιχεία για τους σκοπούς της άφιξής του.

Στη σύσκεψη της Βοστίτσας (26-29 Ιανουαρίου), ο Δικαίος, αφού τους έδειξε τη συστατική επιστολή του Ύψηλάντη, ο οποίος τον συνιστούσε «*ὡς ἄλλον ἐγώ*» και έγραφε ότι έχει άποστολή να έτοιμάσει την κάθοδό του στην Πελοπόννησο, τους ξεσήκωσε με ένθουσιώδη επιχειρήματα ότι η προετοιμασία της επανάστασης έχει ολοκληρωθεί.

Οι πρόκριτοι, και ιδιαίτερα ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ζητούσαν επίμονα συγκεκριμένες απαντήσεις σε καιρία έρωτήματα, όπως πού θα άρχιζε η επανάσταση, ποιές ξένες δυνάμεις είχαν πρόθεση να βοηθήσουν, ποιός θα ήταν ο άρχηγός κ.ά. Ο Δικαίος, επειδή απαντούσε με γενικόλογα και ένθουσιαστικές άποτροφές, και οι πρόκριτοι δυσπιστούσαν, άναγκάστηκε στο τέλος, για να τους άφοπλίσει, να άποκαλύψει ότι η επανάσταση είχε όρισθεί για τις 25 Μαρτίου.

Οί πρόκριτοι, πολύ επιφυλακτικοί, συμφώνησαν κατ' άρχην στην ήμερομηνία αυτή, αν βέβαια επαληθεύονταν όσα υποσχόταν ο Δικαίος, ει δ' άλλως δήλωσαν ότι η επανάσταση θα έπρεπε να αναβληθεί προσωρινά.³ Ο Δικαίος παρακίνησε τους προκρίτους, γυρίζοντας στις έπαρχίες τους, να άνακοινώσουν και στους άλλους τις άποφάσεις, να συγκεντρώνουν χρήματα για τον άγώνα και να στρατολογούν και να έξοπλίζουν δυνάμεις. Στη μυστική σύσκεψη της Βοστίτσας, ο Δικαίος στο τέλος άποχαρέτησε τους διστακτικούς προκρίτους και άρχιερείς, άπειλώντας τους πως αυτός μόνος του, αν δεν κινούνταν γρήγορα, θα στρατολογούσε 2.000 μισθοφόρους και θα ξεκινούσε την επανάσταση, κι αυτοί άς άντιμετώπιζαν τους Τούρκους όπως νόμιζαν.

Την ίδια περίοδο ο Κολοκοτρώνης, μνημένος ήδη στη Φιλική Έταιρεία, έλαβε στη Ζάκυνθο την πολυπόθητη έντολή

άπό τον Ύψηλάντη, και στις 6 Ιανουαρίου κατέβηκε μυστικά στη Μάνη, διότι είχε επικηρυχθεί άπό τους Τούρκους. Στη Μάνη, κατ' άρχάς, προσπάθησε να συμφιλιώσει διάφορες μανιάτικες οικογένειες, που χωρίζονταν άπό πατροπαράδοτα μίσση, και να ξεσηκώσει τους Μανιάτες, μαζί με τους άλλους Πελοποννησίους και τους νησιώτες, για τις 25 Μαρτίου. Άπό στόμα σε στόμα μαθεύτηκε το μεγάλο μαντάτο. Καπεταναίοι, πρόκριτοι, κληρός και λαός, μνημένοι άπό καιρό στη Φιλική Έταιρεία, δεν μπορούσαν να σταματήσουν την όρμή τους, πιστεύοντας πως στις 25 Μαρτίου όχι άπλως θα άρχισι η επανάσταση, αλλά θα ρθει η πολυπόθητη λευτεριά, που αιώνες καρτερούσαν. Ήταν τόσο βέβαιοι για το άποτέλεσμα, ώστε σε όρισμένες πόλεις, όπως στην Πάτρα και άλλου, άδιαφορώντας για τις συνέπειες, άρνήθηκαν να πληρώσουν κάποιους νέους βαρείς φόρους που προορίζονταν για τον τουρκικό στρατό που πολεμούσε τον Άλβ.

Το πνεύμα της άνταρσίας μεταδίδεται και σε άλλες περιοχές. Ομάδες χωρικών στήνουν καρτέρι σε διάφορα περάσματα και άρπάζουν τα χρήματα των φόρων άπό τους φοροεισπράκτορες, όπως έκαναν στο χωριό Άγριδι, στην περιοχή των Καλαβρύτων, ο Σολιώτης και ο Άσημάκης Φωτίλας. Μια τρομοκρατία κατ' άποψη του έχθρικού πληθυσμού έξαπλώνεται σε όλη την Πελοπόννησο, γι' αυτό οι Τούρκοι καταφεύγουν στα κάστρα.

Όλοι ξέρουν για την 25^η Μαρτίου, αλλά κανείς δεν περιμένει την ήμερα εκείνη. Στασιαστικά κινήματα, ανεξάρτητα μεταξύ τους και άσυντόνιστα, έπηρεάζουν τη μία έπαρχία μετ' την άλλη. Άλλωστε, το ίδιο είχε συμβεί και στη Μολδοβλαχία, όπου «... και αυτός ο Ύψηλάντης άναγκασθείς εκ των περιστάσεων να μιν περιμείνη την όρισθείσαν 25^{ην} Μαρτίου, ανεπέτασε την σημαίαν της επανάστασης εις τας ήγεμονίας άπό τις 23 Φεβρουαρίου, πρόωρα».⁴

3 Βακαλόπουλος Άπόστολος, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 318.

4 Οικονόμου Μιχ., *Άπομνημονεύματα άγωνιστών του '21*, τόμ. 14^{ος}, εκδ. Τσουκαλά, σελ. 58.

Ὁ ἱστορικός τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος περιγράφει χαρακτηριστικά τὴν κατάσταση: «Οἱ φήμες ἐξάπτουν κάθε μέρα καὶ περισσότερο τὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων: κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου 1821 βούιζαν στὴν Πελοπόννησο, μὲ μεγαλύτερη κάθε μέρα ἔνταση, ἀκούσματα ὅτι ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση, ὅτι παντοῦ οἱ Ἕλληνες εἶναι γεμάτοι χαρὰ, γιατί ἐλπίζουν ὅτι οἱ Τούρκοι θὰ χαθοῦν σὲ μία στιγμή, ὅτι εἶναι πιά πεθαμένοι ἀπὸ τὸ φόβο τους... ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς ἐκρήξεως τοῦ κινήματος ἔχει ὀρισθεῖ παντοῦ θετικά γιὰ τὴν 25^η Μαρτίου, ὅτι τὴν ἴδια μέρα πυρπολεῖται ὁ τουρκικὸς στόλος κ.ἄ.»⁵

Τὰ πρῶτα σχετικὰ συντονισμένα κινήματα ἐκδηλώνονται στὰ Καλάβρυτα καὶ στὴν Πάτρα. Στὶς 21 Μαρτίου 600 περίπου Ἕλληνες μὲ ἀρχηγούς τοὺς Σωτήρη Χαραλάμπη, Ἀσιμάκη Φωτίλα, Θεοχαρόπουλο, Σολιώτη, Παπαδόπουλο καὶ Νικόλαο Πετμεζᾶ πολιορκοῦν τοὺς Τούρκους ποὺ ἔχουν ὀχυρωθεῖ στοὺς τρεῖς πύργους τῶν Καλαβρύτων καὶ τοὺς ἐξαναγκάζουν μετὰ ἀπὸ πέντε μέρες νὰ παραδοθοῦν. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἐπίσημη ἐπαναστατικὴ ἐνέργεια. Ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα ὁ Ἄνδρέας Ζαΐμης καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ξεκινοῦν γιὰ τὴν Πάτρα, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ὀπλαρχηγοὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις.

Στὴν Πάτρα μαθεύτηκαν τὰ νέα τῶν Καλαβρύτων καὶ οἱ κάτοικοι ξεσπκώθηκαν, ἐνῶ ὁμάδες χωρικών, μὲ πρωτόγονο ὄπλισμό –κυνηγετικὰ ὄπλα, μαχαίρια δεμένα μὲ σχοινιά σὲ μακριὰ ξύλα, σφεντόνες, δρεπάνια– καταφθάνουν ἀπὸ παντοῦ.

Ὅπως πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν προξένων τῶν ξένων κρατῶν ποὺ ἐδρεύουν στὴν Πάτρα, ἕνα πανδαμόνιο συγκρούσεων Τούρκων, ἀσύντακτων ἑλληνικῶν ὁμάδων, Ἑπτανησίων ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ καὶ πρωτοστατοῦν, ἐπικρατεῖ παντοῦ.

Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας Πουκεβίλ γράφει στὸ ἡμερολόγιό του στὶς 23 Μαρ-

τίου: «Πάτρα, 23 Μαρτίου 1821... Ἡ φωνὴ τῆς ἐλευθερίας ἀκούεται· φωτιά ἔχει ἀρχίσει μέσα στὴν πόλη... μᾶς ἀπειλεῖ μιὰ γενικὴ πυρκαγιά... Ὁ πάταγος τῶν σπιτιῶν ποὺ γκρεμίζονται· οἱ ἀλλεπάλληλες κανονιές ἀπὸ τὸ κάστρο· τὸ σφύριγμα καὶ ἡ ἐκρηξη μερικῶν ὀβίδων· οἱ φωνές τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν, πᾶνω ἀπὸ 500, ποὺ ἔχουν καταφύγει στὸ Γαλλικὸ Προξενεῖο, σκορπίζουν παντοῦ τὴ σύγχυση καὶ τὸν φόβο».⁶

Φθάνουν στὴν Πάτρα ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Ἄνδρέας Ζαΐμης μὲ 500 ἄνδρες, ὁ Λόντος ἀπὸ Αἴγιο μὲ 400, ὁ Μπενιζέλος Ρούφος, ὁ Κερνίκης Προκόπιος κ.ἄ. Στὴν πλατεῖα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὶς 25 Μαρτίου ἔστησε ἕνα σταυρὸ, πᾶνω στὸν ὁποῖο ὀρκίσθηκαν οἱ ἀγωνιστές, ἐπαναλαμβάνοντας τὴ φράση «Ἐλευθερία ἢ Θάνατος».⁷

Οἱ ἀρχηγοὶ, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀναρχία καὶ τὶς ἐπείγουσες πολεμικὲς ἀνάγκες, ἰδρύουν τὸ Ἐπαναστατικὸ ἢ Ἀρχαῖκὸ Διευθυντήριο καὶ ὀρίζουν ἐπικεφαλῆς τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀνεξάρτητη Ἑλληνικὴ ἀρχή. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός:

1. Στέλνει γράμματα σὲ προκρίτους καὶ καπεταναίους –Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Δεληγιάννη, Σισίνη κ.ἄ.– νὰ συνδράμουν ἐπειγόντως τὴν ἐπανάσταση στὴν Πάτρα.

2. Τὴν ἐπομένη, στὶς 26 Μαρτίου, ὡς ἐκ μέρους ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἐπιδίδει στοὺς Προξένους τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων Διακοίνωση («Ἡμεῖς, τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος...»), στὴν ὁποία ἐπισημαίνεται ὅτι σκοπὸς τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἡ ἀπόκτησις τῆς ἐλευθερίας καὶ ζητᾶ τὴ βοήθεια τῶν κρατῶν τους.

3. Ἐτοιμάζει βιαστικὰ ἕναν ἀριθμὸ σημαίων, ποὺ τὶς ἀποστέλλει σὲ ὅλη τὴν Πελοπόννησο. Εἶναι λευκὲς μὲ σύμβολα τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

4. Κατασκευάζει τὴν πρώτη σφραγίδα, μὲ τὴν ὁποία ἐσφράγισε τὴ Διακοίνωση.

6 ὁ.π., σελ. 332.

7 Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π., σελ. 86.

5 Βακαλόπουλος Ἀπόστ., ὁ.π., σελ. 324.

Αὐτὴ εἶχε στὸ μέσον τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ, γύρω κλάδο δάφνης καὶ τὴν ἐπιγραφή «1821 Σφραγὶς ἐλευθερίας».

Παράλληλα, στὶς 23 Μαρτίου ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ Ἀναγνωσταρᾶς, ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης κ.ἄ. μπαίνουν στὴν Καλαμάτα μὲ τὰ παλληκάρια τους καὶ ἀναγκάζουν τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν Τούρκων Ἀρναούτογλου νὰ παραδοθεῖ. Τὴν ἐπομένη, οἱ ὄπλαρχηγοὶ ὀργανώνουν ἓνα εἶδος Ἐφορείας, τὴ *Μεσσηνιακὴ Γερουσία*, ἡ ὁποία ἀπευθύνει ἀμέσως διακήρυξη στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ἐξηγώντας τὸν σκοπὸ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ζητώντας τὴ συμπαράστασή τους.

Ἀπὸ τὶς 21 ἕως τὶς 29 Μαρτίου, ἡ ἐπανάσταση ἔχει γενικευθεῖ στὴν Πελοπόννησο, σὲ διαφορετικὴ ἡμερομηνία σὲ κάθε περιοχὴ, ἀνάλογα μὲ τὶς ὑπάρχουσες συνθῆκες. Παραμένουν ἄπαρτα τὰ κάστρα, στὰ ὁποία ἐντρομοὶ εἶχαν καταφύγει οἱ Τούρκοι, καὶ ἡ Τριπολιτσά, ποῦ ἦταν ἔδρα τοῦ πασᾶ.

Στὴ συνείδηση ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ὅποτε καὶ ἂν ἄρχισε ὁ ἀγώνας, κυρίαρχη παραμένει ἡ ἡμερομηνία τῆς 25^{ης} Μαρτίου, ἡμερομηνία σύμβολο, σφραγίδα ἀνεξίτηλη.

Ἐκτοτε, σὲ ἐπίσημα ἢ ἀνεπίσημα ἔγγραφα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπανάσταση, καθιερώθηκε νὰ ἀναφέρεται ὅτι ἄρχισε στὶς 25 Μαρτίου.

Ἡ μονὴ Ἁγίας Λαύρας,

ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός

Τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Λαύρας καὶ ἡ μορφή τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ συνδέθηκαν ἄρρηκτα μὲ τὸ ξεκίνημα τῆς Ἐπαναστάσεως.

Ὁ ἱεράρχης, ἐνθερμὸς Φιλικός, δούλεψε συστηματικὰ γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ μεγάλου ξεσπικωμοῦ, καὶ εἶχε ἀπὸ τὸ 1820 ὀριστεῖ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη ἔφορος τῶν Φιλικῶν τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς περιέρχεται τὶς διάφορες πόλεις καὶ τὰ χωριά, συμφιλιώνει ἀντιμαχόμενες οἰκογένειες προκρίτων, κατηγεῖ στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία, παρακινεῖ στὴ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τὸν ἀγῶνα, ἀλληλογραφεῖ καὶ ἐνημερώνει τοὺς καπεταναίους. Κυρίαρχη μορφή ποῦ ἐμπνέει, πρωτοστατεῖ στὰ γεγονότα τῆς ἐπαναστάσεως, ὅπως στὴ σύσκεψη στὴ Βοστίτσα, στὰ Καλάβρυτα, στὴν Πάτρα καὶ ἀλλοῦ. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ποῦ ἀρνήθηκαν τὴν πρόσκληση τοῦ Καϊμακάμη νὰ πάει στὴν Τριπολιτσά, ἐπιηραζόμενος καὶ πολλοὺς ἄλλους, γεγονός ποῦ συνέβαλε στὴν ἐπίσπευση τῆς ἐπαναστάσεως.

Τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Λαύρας, λίγο πρὶο ἔξω ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα, ἐορτάζει στὶς 17 Μαρτίου, ἐορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀλεξίου. Στὸ πανηγύρι ἔχουν συγκεντρωθεῖ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὄπλαρχηγοὺς τῆς περιοχῆς. Ὅρισμένοι ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἐκεῖ, μετὰ τὴ λειτουργία, ἐγίνε δοξολογία καὶ ἡ ὀρκωμοσία τῶν ἀγωνιστῶν. Γεγονὸς πάντως στὸ ὁποῖο ὄλοι συμφωνοῦν εἶναι ὅτι ὄπλαρχηγοὶ καὶ ἱερεῖς συγκεντρώθηκαν στὴν Ἁγία Λαύρα γιὰ τὶς τελικὲς ἀποφάσεις. Πότε ὄμως ἀκριβῶς;

Κάποιοι, βασιζόμενοι σὲ ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν, καταλήγουν ὅτι «στὶς 23 Μαρτίου οἱ συγκεντρωμένοι στὴν Ἁγία Λαύρα πρόκριτοι, ὕστερα ἀπὸ δοξολογία, ὑψώνουν τὴ σημαία τῆς Ἐπαναστάσεως

Θρυλὸς λοιπὸν ἢ παραμῦθι εἶναι ὅτι ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ὕψωσε τὸ λάβαρο τῆς Παναγίας καὶ εὐλόγησε τὴν ἐπανάσταση στὴν Ἁγία Λαύρα, ὀρκίζοντας τοὺς ἀγωνιστές; Στὰ νεώτερα χρόνια, ἡ 25η Μαρτίου, ἡ Ἁγία Λαύρα, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ ἐπαναστατικὸς λόγος του θεωρήθηκαν ἓνας σαγηνευτικὸς θρυλὸς, ποῦ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια.

μέ το σύνθημα “Ελευθερία ἢ Θάνατος”, καὶ κατόπιν ὁ Ζαΐμης με τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸ τράβηξαν γιὰ τὰ Νεζερά, γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὶς κινήσεις τῶν Τούρκων τῆς Πάτρας».⁸

Ὁ Γάλλος διπλωμάτης καὶ ἱστορικός συγγραφέας Πουκεβίλ, ποὺ ἔγραψε τὸ 1824 τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιανα-

25^η Μαρτίου, ἡ Ἁγία Λαύρα, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ ἐπαναστατικὸς λόγος τοῦ θεωρήθηκαν ἕνας σαγηνευτικὸς θρύλος, ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Ὑποστηρίζεται, συγκεκριμένα: «Γιὰ τὴν ἐναρξὴ τοῦ Ἀγῶνος εἶχε δημιουργηθεῖ πολὺ νωρὶς καὶ εἶχε ἐπικρατήσει ὁ θρύλος τῆς 25^{ης} Μαρτίου καὶ τῆς Ἁγίας Λαύρας...

Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι βοήθεια πολὺτιμη ἐν προκειμένῳ θὰ μᾶς προσέφερε ἕνα δημοσίευμα τῆς γαλλικῆς ἐφημερίδας τῶν Παρισίων Le Constitutionnel, γραμμένο στὶς 6 Ἰουνίου 1821! Ἐκεῖ δημοσιεύεται ὁ λόγος ποὺ ἀπνύθινε στὰ παλληκάρια ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς στὶς 20 Μαρτίου 1821, παραμονὴ τῆς ἐπαναστάσεως στὰ Καλάβρυτα.

στάσεως, περιγράφει τὴ δοξολογία ποὺ ἔγινε στὴν Ἁγία Λαύρα τὴν 25^η Μαρτίου, τὸν λόγο ποὺ ἐξεφώνησε ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ τὴν ὀρκωμοσία τῶν παλληκარიῶν στὸ λάβαρο τῆς μονῆς με τὴ χρυσοκέντητη εἰκόνα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Τὶς πληροφορίες τοῦ Πουκεβίλ ὀρισμένοι θεωροῦν ὅτι εἶναι προϊόντα φαντασίας –θρύλος ἢ παραμῦθι– καὶ δὲν ἔχουν σχέση με τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα.⁹ Ὅμως αὐτές, ὑποστηρίζουν, υἱοθετήθηκαν ἀπὸ τὸν λαὸ καὶ ἐπεκράτησαν, διότι συνταίριαζαν τὴν ἡμερομηνία σύμβολο 25 Μαρτίου, τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Λαύρας, ὅπου ἔγινε ἡ τελευταία σύσκεψη τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ τὸ λάβαρο με τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας, στοιχεῖα ποὺ ἀνταποκρίνονται στὸ πιστεύω τῆς ὀρθόδοξης ἑλληνικῆς ψυχῆς.¹⁰

Θρύλος λοιπὸν ἢ παραμῦθι εἶναι ὅτι ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ὕψωσε τὸ λάβαρο τῆς Παναγίας καὶ εὐλόγησε τὴν ἐπανάσταση στὴν Ἁγία Λαύρα, ὀρκίζοντας τοὺς ἀγωνιστές; Στὰ νεώτερα χρόνια, ἡ

Ἡ ἱστορικὴ ὁμως ἀλήθεια ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν θρύλο».¹¹

Ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ φαντασθεῖ ὅτι βοήθεια πολὺτιμη ἐν προκειμένῳ θὰ μᾶς προσέφερε ἕνα δημοσίευμα τῆς γαλλικῆς ἐφημερίδας τῶν Παρισίων Le Constitutionnel, γραμμένο στὶς 6 Ἰουνίου 1821! Ἐκεῖ δημοσιεύεται ὁ λόγος ποὺ ἀπνύθινε στὰ παλληκάρια ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς στὶς 20 Μαρτίου 1821, παραμονὴ τῆς ἐπαναστάσεως στὰ Καλάβρυτα:

«*Ἡ φυλὴ τῶν Τούρκων ὑπερέβη τὸ μέτρον τῶν ἀνομιῶν, ἡ ὥρα τοῦ καθαρῶ μου ἔφθασε [...] εἶναι προτιμώτερον νὰ ἀποθάνῃ τις με τὰ ὄπλα ἀνὰ χεῖρας, παρὰ νὰ κατασχύνη τὰ ἱερά τῆς Πίστεώς του καὶ τὴν Πατρίδα του [...] Αὔριον, ἀκολουθοῦντες τὸν Σταυρόν, θὰ βαδίσωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν [...] Ἵνα δὲ προστεθοῦν εἰς ὑμᾶς αἱ ἀναγκαῖαι διὰ νὰ ἀναζωογονηθῆτε δυνάμεις, σᾶς ἀπαλλάσσω ἀπὸ τὴν νηστείαν τῆς Τεσσαρακοστῆς, τὴν ὁποῖαν τηροῦμεν. Στρατιῶται τοῦ Σταυροῦ, ὅ,τι καλεῖσθε νὰ ὑπερασπισθῆτε εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νὰ εἰσθε εὐλογημέ-*

8 Βακαλόπουλος Ἀπόστολος, ὁ.π., σελ. 330.

9 Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π., σελ. 83-84.

10 ὁ.π., σελ. 84.

11 ὁ.π., σελ. 83-84.

Τὴν τελευταία πρόταση θὰ πρόφερε μὲ λυγμὸ ὁ Δεσπότης, σκεπτόμενος πὼς κάποιους ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἔβλεπε ἴσως γιὰ τελευταία φορὰ.

Ἀποδεικνύεται λοιπὸν πὼς ὁ Που-

κνα των, σὰς ἀναγγέλει διὰ τοῦ στόματός μου τὸ τέλος τῶν ἡμερῶν τῶν δακρῶν καὶ τῶν δοκιμασιῶν. Ἡ φωνὴ Του εἶπε ὅτι θὰ εἴσθε ὁ στέφανος τὸν κάλλους Του καὶ τὸ διάδημα τῆς Βασιλείας Του. Ἡ ἅγια Σιών δὲν θὰ παραδοθῇ πλέον εἰς τὴν ἐρήμωσιν (Ἠσ. 62,3). Ὁ ναὸς τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἐβεβηλώθη, ὡσὰν ἕνας ἄθλιος χῶρος, τὰ σκευὴ τῆς δόξης, τὰ ὁποῖα ἐσύρθηκαν εἰς τὸν βουρκοκον (Ἀ Μακ. 2, 8-9), θὰ γίνουιν καταγιγῆσι! Ἡ ἄβυσσος τὴν ἄβυσσον ἐπικαλεῖται (Ψαλμ. 41,8) ἢ παλαιόθεν (δὴλ. ἡ ἐγνωσμένη) εὐσπλαγχνία τοῦ Κυρίου (θρηνοὶ Ἰερειμοῦ 5,1) θὰ ἐπισκιάσῃ τὸν λαόν Του. Ἡ φυλὴ τῶν Τούρκων ὑπερέβη τὸ μέτρον τῶν ἀνομιῶν, ἡ ὥρα τοῦ καθαροῦ ἐφθασε, συμφῶνως πρὸς τὸν λόγον τοῦ Αἰωνίου: «νὰ πετάξῃς ἔξω, νὰ διώξῃς, τὸν σκλάβον καὶ τὸν υἱόν του» (Γενεσ. 21,10). Νὰ εἴσθε, λοιπὸν, ἀγαπημένοι, ὧ γένος τῶν Ἑλλήνων, φυλὴ Ἑλληνικὴ, (ἐνν. καθὼς εἴσθε) δύο φορὲς δοξασμένοι ἀπὸ τοὺς Πατέρες σας, ὁπλισθῆτε μὲ τὸν ζῆλον τοῦ Θεοῦ, ἕκαστος ἐξ ὑμῶν ἄς ζῶσθῃ τὴν ῥομφαίαν του, διότι εἶναι προτιμώτερον νὰ ἀποθάνῃ τις μὲ τὰ ὄπλα ἀνὰ χεῖρας, παρὰ νὰ κατασχῆνῃ τὰ ἱερὰ τῆς Πίστεώς του καὶ τὴν Πατρίδα του (Ψαλμ. 44,4). Ἐμπρὸς λοιπὸν «διαδῶρήσωμεν τοὺς δεσμοὺς αὐτῶν καὶ ἀποδῶρήσωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν ζυγὸν αὐτῶν» (Ψαλμ. 2,3), διότι εἴμεθα οἱ κληρονόμοι τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ συγκληρονόμοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (Ψαλμ. 8,17). Οἱ ἄλλοι, καὶ ὄχι ἡμεῖς οἱ ἱερωμένοι (κατὰ λέξιν ἐκτὸς τοῦ ἱερατείου σας), θὰ σὰς ὀμιλήσουιν διὰ τὴν δόξαν τῶν προγόνων σας. Ἐγὼ ὅμως θὰ σὰς ἐπαναλάβω τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν Ὅποιον ὀφείλομεν ἀγάπην ἰσχυροτέραν καὶ ἀπὸ τὸν θάνατον (Ἄσμα Ἀσμάτων 8,6). Αὐριον, ἀκολουθοῦντες τὸν Σταυρόν, θὰ βαδίσωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν, τῆς ὁποίας ἡ γῆ εἶναι ἡγιασμένη ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ ἐνδόξου Μάρτυρος Ἀποστόλου Ἁγίου Ἀνδρέου. Ὁ Κύριος θὰ ἐκατονταπλασιάσῃ τὸ θάρρὸς σας. Ἴνα δὲ προστεθοῦν εἰς ὑμᾶς αἱ ἀναγκαῖαι διὰ νὰ ἀναζωογονηθῆτε δυνάμεις, σὰς ἀπαλλάσσω ἀπὸ τὴν νηστείαν τῆς Τεσσαρακοστῆς, τὴν ὁποίαν τηροῦμεν. Στρατιῶται τοῦ Σταυροῦ, ὄ, τι καλεῖσθε νὰ ὑπερασπισθῆτε, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ θέλημα τοῦ Οὐρανοῦ. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νὰ εἴσθε εὐλογημένοι καὶ συγκεχωρημένοι ἀπὸ πάσας τὰς ἁμαρτίας σας».

κεβὶλ δὲν περιέγραψε μιὰ φανταστικὴ τελετὴ γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ 25^η Μαρτίου, ποὺ ἦταν ἤδη ἕνα πανελλήνιο σύμβολο, σχετίσθηκε αὐτονόπη μὲ τὴν Ἁγία Λαύρα καὶ τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανό, ὁ ὁποῖος ἐκεῖ ὀδήγησε τοὺς ἀγωνιστὲς ποὺ ὀρκίσθησαν γιὰ «Ἐλευθερία ἢ Θάνατο».

Χρόνια μετὰ τὸν ἀπόηχο τῶν γεγονότων, δύο ἔγγραφα¹³ ποὺ βρῖσκονται στὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Ἁγίων Θεοδώρων Ἀροανίας, κοντὰ στὰ Καλάβρυτα, φανερόνουν τὴν ἀγωνία τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς νὰ μὴν ξεχαστεῖ τίποτα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ μεγαλειώδη γεγονότα. Πρόκειται γιὰ ἔγγραφα ποὺ ἀπευθύνονται στὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς καὶ ἀφοροῦν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, δύο σημαδιακοὺς ἔρανος:

Ὁ πρῶτος -21 Ὀκτωβρίου 1919- εἶναι ἔρανος «ὑπὲρ ἀνεγέρσεως ἀνδριάντος εἰς τὸν ἀείμνηστον ἐπίσκοπον Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανόν, ἀναπετάσαντα τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ πρωτοστατήσαντα εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑθνους ἀγῶνα [...] εἰς ἔνδειξιν ὀφειλομένης εὐγνωμοσύνης καὶ τιμῆς».

Μὲ τὸν δεύτερο ἔρανο -14 Ἀπριλίου 1927- ὁ σκοπὸς εἶναι νὰ ἀνεγερθεῖ «Ἡρῶν ἐν Ἁγία Λαύρα τῶν Καλαβρυτῶν, εἰς μνήμην τῶν ὑψωσάντων ἐκεῖ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως τὴν 25^{ην} Μαρτίου 1821».

Ἡ 25^η Μαρτίου, ἡ Ἁγία Λαύρα καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς δὲν εἶναι λαϊκὸς θρύλος ποὺ συγκινεῖ, ἄσχετος μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅπως δογματικὰ ὑποστηρίχθηκε. Εἶναι σύμβολα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἡ πιὸ ἐγκυρη ταυτότητά της. Κι ἕνας λαὸς, γιὰ νὰ ἐπιβιώνη, ἔχει ἀνάγκη νὰ ἀκουμπᾷ σὲ στέρεα σύμβολα.

ΖΩΗ ΓΚΕΝΑΚΟΥ

¹³ Θεμελῆς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν ἐπίσκοπο Καλαβρυτῶν καὶ Αἰγιαλείας κύριον Ἀμβρόσιον, ποὺ μοῦ παρεχώρησε τὰ ἔγγραφα αὐτά.

Η «ΑΛΛΗ» ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄

Ἄν καί, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ ἄλλη εὐκαιρία, ὄχι μόνο δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὑπῆρξε διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἀναστολὴ τῆς λειτουργίας τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας, ἀλλὰ ἀντιθέτως μοιάζει σίγουρο ὅτι στὴν πραγματικότητα τέτοιο διάταγμα δὲν ὑπῆρξε ποτέ, τὸ θρυλούμενο τέλος τῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας τὸ 529 μ.Χ. ἐξυπηρετεῖ ἄριστα τὴν ἀντιχριστιανικὴ πολεμικὴ, καὶ μάλιστα ὅσους ἐπείγονται νὰ ἀποδείξουν τὴν ἱστορικὴ σύγκρουση χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς φέρεται ἐν προκειμένῳ νὰ συγκρούεται μὲ τὸ εὐγενέστερο καὶ ὑψηλότερο γέννημα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, τὴ φιλοσοφία, καὶ χρεώνεται μὲ τὸ βίαιο τέλος τῆς ὑπερχιλιετοῦς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης.

Βεβαίως, ὀφείλουμε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἡ στερεότυπη διατύπωση «κλείσιμο τῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας» εἶναι καταχρηστικὴ καὶ ἐξόχως παραπλανητικὴ. Μολονότι οἱ κυρίαρχες φιλοσοφικὲς σχολὲς στὴν Ἀθήνα ἦταν τέσσερις, ἡ πλατωνικὴ Ἀκαδημία ἢ Ἀκαδήμεια, τὸ ἀριστοτελικὸ Λύκειον, ἡ Στοὰ τῶν Στωικῶν καὶ ὁ Κῆπος τοῦ Ἐπικούρου, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ ἀφελὲς συμπέρασμα ὅτι τὸ ὑποτιθέμενο διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔκλεισε... τέσσερις σχολὲς τῆς φιλοσοφίας. Τὸ φιλοσοφικὸ τοπίο τῆς Ἀθήνας εἶχε ἀλλάξει ἄρδην μετὰ τὴν κατα-

στρεπτικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων τὸ 267 μ.Χ. Ἔτσι, ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπέβαλε πράγματι τὴν ἀπαγόρευση τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἀθήνα, αὐτὴ ἡ ἀπαγόρευση δὲν θὰ ἔθιξε παρὰ τὸ ἓνα καὶ μόνον ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα τῆς φιλοσοφίας ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἀθήνα τὸ 529 μ.Χ.: τὴν Ἀκαδημία τῶν Νεοπλατωνικῶν. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ μιλάμε γιὰ «κλείσιμο τῶν σχολῶν», εἶναι φανερὸ ὅτι στὴν ἔσχατη περίπτωσι θὰ ὀφείλαμε νὰ μιλάμε γιὰ κλείσιμο τῆς νεοπλατωνικῆς Ἀκαδημίας.

Ἦδη ἡ παραπάνω διευκρίνησι ἀρκεῖ, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πόσο ἀφελὲς εἶναι ἡ δόλιχη ἀπόψη τοῦ John Bury ὅτι τὰ διατάγματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ «ὑπέγραψαν τὴ θανατικὴ καταδίκη τῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖες εἶχαν μιὰ συνεχῆ παράδοσι ἀπὸ τὶς ἡμέρες τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη».¹ Τέτοια «συνεχῆς

¹ John B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, vol. II, σελ. 369.

Τὸ θρυλούμενο τέλος τῶν σχολῶν τῆς Ἀθήνας τὸ 529 μ.Χ. ἐξυπηρετεῖ ἄριστα τὴν ἀντιχριστιανικὴ πολεμικὴ, καὶ μάλιστα ὅσους ἐπείγονται νὰ ἀποδείξουν τὴν ἱστορικὴ σύγκρουση χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς φέρεται ἐν προκειμένῳ νὰ συγκρούεται μὲ τὸ εὐγενέστερο καὶ ὑψηλότερο γέννημα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, τὴ φιλοσοφία, καὶ χρεώνεται μὲ τὸ βίαιο τέλος τῆς ὑπερχιλιετοῦς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης.

παράδοση» δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ, μᾶλλον δὲ ἀποδεικνύεται ὅτι δὲν ὑπάρχει. Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ ὀφείλουμε νὰ τηρήσουμε ἀποστάσεις καὶ ἀπὸ τὴ διατύπωση τοῦ Robert Browning ὅτι γιὰ χίλια χρόνια ἡ Ἀθῆνα ἦταν ἕνα κέντρο φιλοσοφικῶν σπουδῶν,² ἢ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Will Durant, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι μὲ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔφθασε στὸ τέρας της ὕστερα ἀπὸ ἕνδεκα αἰῶνες ἱστορία.³

Ὅπως ὁμως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, τέτοιες μεγαλόστομες διακηρύξεις ἀποδεικνύονται παραπλανητικὲς καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη, πρόσθετο λόγο: διότι ἡ νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία τοῦ 529 μ.Χ. σὲ καμμία περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς συνέχεια τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα. Ὅπως τονίζει ὁ Nigel Wilson, ἡ ἴδια ἡ ὀνομασία «Ἀκαδημία», ποὺ συνήθως προσδιορίζει τὴ νεοπλατωνικὴ σχολὴ τῆς Ἀθήνας, ἂν δὲν εἶναι τελείως ἀκατάλληλη, εἶναι πάντως παραπλανητικὴ, ἀφοῦ τίποτε δὲν μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Νεοπλατωνικοὶ τῆς Ἀθήνας κατεῖχαν τοὺς ἀρχικοὺς χώρους τῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνα ἢ εἶχαν κληρονομήσει τὴν παρουσίαν της.⁴ Ὅπως θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε

εὐθύς ἀμέσως, ἡ νεοπλατωνικὴ «Ἀκαδημία» δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς συνέχεια τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα οὔτε ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, οὔτε ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, ἀλλὰ οὔτε ἀκόμη καὶ ἀπὸ γεωγραφικὴ-τοπογραφικὴ ἄποψη.

α. Ἱστορικὴ ἀσυνέχεια

Γιὰ νὰ πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ νεοπλατωνικὴ Ἀκαδημία δὲν ἀποτελεῖ σὲ καμμία περίπτωση ἱστορικὴ συνέχεια τῆς περιφημῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα. Τὸ πιθανώτερο, ὅπως σημειώνει ὁ Jean Sirinelli,⁵ εἶναι ὅτι ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνα δὲν ἐπιβίωσε τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Σύλλα τὸ 86 π.Χ. Ἀκόμη ὁμως καὶ ἂν ἐπιλέξουμε νὰ ὑποθέσουμε τὸ ἀντίθετο, στηριζόμενοι σὲ μαρτυρίες γιὰ τὴν παρουσία «πλατωνικῶν» φιλοσόφων στὴν Ἀθῆνα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες μ.Χ., τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ Ἀκαδημία δὲν ὑπῆρχε πλέον μετὰ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων τὸ 267 μ.Χ.

Κατὰ τοὺς πρώτους τέσσερις αἰῶνες μ.Χ. διαπιστώνεται στὴν Ἀθῆνα μιὰ ἀξιοσημείωτη φιλοσοφικὴ σιωπή. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ νεοπλατωνισμὸς, κέντρο τοῦ ὁποῖου ἔγινε ἀργότερα ἡ Ἀθῆνα, γεννήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στὴ Ρώμη, τὴν Ἀσία, τὴν Ἀλεξάνδρεια, καὶ ἐν ὀλίγοις

2 Robert Browning, *Justinian and Theodora*, σελ. 99.

3 Will Durant, *Παγκόσμιος ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ*, τόμ. Δ', σελ. 150.

4 Nigel G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σελ. 37 (= Nigel G. Wilson, *Οἱ λόγοι στὸ Βυζάντιο*, σελ. 58).

5 Jean Sirinelli, *Τὰ παιδιὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἑλληνικὴ γραμματολογία τῶν ἑλληνιστικῶν, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος*, 334 π.Χ. - 519 μ.Χ., σελ. 729.

σχεδόν όπουδήποτε άλλο... εκτός από το «κλεινόν άστν» των Αθηνών. Άν τον τέταρτο αιώνα ή Αθήνα γνώρισε κάποια άκμή, αυτή σαφώς δεν ήταν άκμή των φιλοσοφικών σπουδών. Όπως παρατηρεί ο Nigel Wilson, την εποχή εκείνη ο διαπρεπέστερος ίσως διδάσκαλος στην Αθήνα ήταν ο ρητοροδιδάσκαλος Ίμέριος (περίπου 310-390 μ.Χ.), ο οποίος δεν έδειχνε κανένα απολύτως ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία.⁶ Την εποχή που βρέθηκαν στην Αθήνα ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζινός και ο κατοπινός αυτοκράτορας Ίουλιανός, κινδύνευε να σβήσει άκόμη και ή ανάμνηση της Ακαδημίας του Πλάτωνα.

Η ιστορία της νεοπλατωνικής «Ακαδημίας» είναι έντελώς διαφορετική από το περίφημο εκπαιδευτικό ίδρυμα που ίδρυσε ο Πλάτων. Γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα ότι ή νεοπλατωνική αυτή «Ακαδημία» ιδρύθηκε στα τέλη του τετάρτου αιώνα μ.Χ. από κάποιον Πλούταρχο Αθηναίο, τον τελευταίο αυτόχθονα φιλόσοφο των Αθηνών, έντελώς διαφορετικό από τον συνώνυμό του συγγραφέα των *Παραλλήλων βίων*. Ο Πλούταρχος αυτός ήταν άνδρας με μεγάλη οικονομική επιφάνεια, και φαίνεται ότι μετά τον θάνατό του ή περιουσία του κληροδοτήθηκε στην Ακαδημία και αποτέλεσε τον πυρήνα των περίφημων «διαδοχικών», που αύξήθηκαν σύν τω χρόνω με τη βοήθεια διαφόρων κληροδοτημάτων ή και με την εκμετάλλευση της ξγγείας περιουσίας της Ακαδημίας. Η κατοπινή ιστορία της Ακαδημίας του Πλούταρχου δεν κρύβει πολλά μυστικά: τον Πλούταρχο διαδέχθηκε στην ήγεσία της Ακαδημίας ο Συριανός, τον Συριανό ο Πρόκλος, τον Πρόκλο ο Μαρίνος, τον Μαρίνο ο Ίσίδωρος, τον Ίσίδωρο πιθανάτα ο Ζηνόδοτος, ο οποίος σύμφωνα με

τη μαρτυρία του Φωτίου υπήρξε διδάσκαλος του Δαμασκίου,⁷ γιά να ολοκληρώσει τέλος ή νεοπλατωνική Ακαδημία τον βίο της με τον Δαμάσκιο, τελευταίο σχολάρχη της Ακαδημίας και επικεφαλής της σχολής το περιβόητο 529 μ.Χ.⁸

Ο εκάστοτε σχολάρχης της Ακαδημίας έφερε τον τιμητικό τίτλο του «διαδόχου», προβαλλόμενος, προφανώς, ως διάδοχος του Πλάτωνα στην ήγεσία της Ακαδημίας. Όστόσο, γίνεται εύκολα φανερό στον καθένα ότι ή νεοπλατωνική «Ακαδημία» του Πλούταρχου σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ιστορική συνέχεια της Ακαδημίας του Πλάτωνα. Με δεδομένο ότι ο Πλούταρχος ίδρυσε την Ακαδημία του στα τέλη του τετάρτου αιώνα μ.Χ., και άν θεωρήσουμε ότι ή Ακαδημία είχε παύσει να υπάρχει ήδη από το 86 π.Χ., έγγίζει φανερά τα όρια του φαιδρού το να μιλάμε με δέος για «συνεχή φιλοσοφική παράδοση» δέκα ή ένδεκα αιώνων, αναγνωρίζοντας σιωπηλά ότι σε αυτή τή «συνεχή» φιλοσοφική παράδοση υπήρξε ένα «μικρό διάλειμμα»... πέντε αιώνων! Ο σύγχρονος μελετητής πρέπει κάθε στιγμή να φροντίζει να μην χάνει την αίσθηση του χρόνου: άν πάμε πέντε αιώνες πίσω από τη σημερινή μας εποχή, φθάνουμε μία μόλις γενιά μετά από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως! Οί πέντε αιώνες λοιπόν δεν είναι διόλου εύκαταφρόνητο χρονικό διάστημα. Άλλά άκόμη και άν θεωρήσουμε ως ήμερομηνία θανάτου της Ακαδημίας το 267 μ.Χ., και πάλι δεν βλέπουμε πώς μπορούμε να θεωρήσουμε ως

6 Nigel G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σελ. 36 (= Nigel G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, σελ. 58).

7 Φωτίου του Μεγάλου, *Βιβλιοθήκη*, ed. R. Henry, cod. 181, 126b40-127a5.

8 Για μία σχηματική παράσταση της διαδοχής της ήγεσίας της νεοπλατωνικής Ακαδημίας μετά την ίδρυσή της από τον Πλούταρχο βλ. Henri Irenée Marrou, "Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism", έν Arnaldo Momigliano (ed.), *The conflict between paganism and Christianity in the fourth century*, σελ. 150.

Όσο άστοχο είναι να θεωρήσουμε τη νεοπλατωνική σχολή της Αθήνας ως ιστορική συνέχεια της Ακαδημίας του Πλάτωνα, άλλο τόσο άστοχο είναι και να τη θεωρήσουμε ως φιλοσοφική συνέχειά της.

ιστορική της συνέχεια το εκπαιδευτικό ίδρυμα που ίδρυσε ο Πλούταρχος περισσότερο από δύο αιώνες αργότερα, δηλαδή τόσα χρόνια αργότερα, όσα χωρίζουν εμάς σήμερα από τη Γαλλική Επανάσταση και τους Ναπολεόντειους Πολέμους...

β. Φιλοσοφική άσυνέχεια

Όσο άστοχο είναι να θεωρήσουμε τη νεοπλατωνική σχολή της Αθήνας ως ιστορική συνέχεια της Ακαδημίας του Πλάτωνα, άλλο τόσο άστοχο είναι και να τη θεωρήσουμε ως φιλοσοφική συνέχειά της, ή να πιστεύσουμε ότι η νεοπλατωνική σχολή της Αθήνας αντιπροσωπεύει μια περίοδο άκμης για τη φιλοσοφία.

Οί διάδοχοι του Πλουτάρχου του Αθηναίου στην ηγεσία της σχολής της Αθήνας θεωρούσαν βεβαίως éαυτούς συνεχιστές του Πλάτωνα, αλλά αυτή η γνώμη που είχαν για τον éαυτό τους δεν τους καταξιώνει αυτόμάτως ως τέτοιους. Το όρθότερο θα ήταν να πούμε ότι ό άθηναϊκός νεοπλατωνισμός αντιπροσώπευε ένα φιλοσοφικό συγκρητισμό που άντλούσε στοιχεία από όλες σχεδόν τις παραδοσιακές σχολές της φιλοσοφίας, éνσωμάτωνε πολύ Άριστοτέλη, και θεωρούσε τον Πλάτωνα ως την απόλυτη αυθεντία σε θέματα όντολογίας και μεταφυσικής. Οί φιλόσοφοι της Αθήνας πίστευαν ότι αυτό που δίδασκαν ήταν πλατωνική φιλοσοφία, αλλά ή σύγχρονη έρευνα προσδιορίζει όμόφωνα τη φιλοσοφική τους διδασκαλία ως νεο-πλατωνισμό, άκριβώς για να τονίσει τη διαφοροποίησή τους από τη φιλοσοφία του Πλάτωνα.

Βεβαίως, ό Νεοπλατωνισμός στο σύνολό του άποτελεί ένα σημαντικό

φιλοσοφικό ρεύμα, που έχει να επιδείξει σπουδαίους φιλοσόφους σαν τον Πλωτίνο (ό όποιος άς μόν ξεχνάμε ότι έζησε στην Άλεξάνδρεια και τη Ρώμη δύο τουλάχιστον αιώνες πριν την ίδρυση της νεοπλατωνικής Ακαδημίας της Αθήνας από τον Πλούταρχο). Ειδικά, όμως, στην περίπτωση του άθηναϊκού νεοπλατωνισμού, το πραγματικά παράδοξο δεν είναι ό συνδυασμός στοιχείων από διάφορες φιλοσοφικές σχολές (κάτι άλλωστε κοινό εκείνη την έποχή), όσο ή εύκολία με την όποία οί Νεοπλατωνικοί της Αθήνας συμβίβαζαν τα άσυμβίβαστα: τον άριστοτελικό όρθολογισμό και την πλατωνική διαλεκτική άφ' éνος, με κάθε λογής άποκρυφιστικές δοξασίες και πρακτικές μαγείας άφ' éτέρου.

Οί Νεοπλατωνικοί της Αθήνας ήταν μάλλον συνεχιστές του Άαμβλίχου, παρά συνεχιστές του Πλάτωνα και του Πλωτίου. Στη νεοπλατωνική σχολή της Αθήνας ή άσκηση της *θεουργίας* –νοουμένης κατ' αντιδιαστολήν πρός τη *γοπτεία*– (δηλαδή, περίπου, της *λευκής* μαγείας κατ' αντιδιαστολήν πρός τη *μαύρη*) ήταν κοινώς παραδεκτή. Όλα αυτά δικαιολογούν πλήρως την άναφορά που κάνει στην έπιβιώνουσα όμάδα τών Πλατωνιστών της Αθήνας ό Gibbon, ό όποιος, παρά την έμμονη ιδέα του ότι ό χριστιανισμός υπήρξε ή αίτία της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κάνει λόγο για διανοητές «τους όποιους ό Πλάτων θα ντρεπόταν να άναγνωρίσει ως συνεχιστές του».⁹ Ό Α. C. Lloyd θεωρεί γενικά τους νεώτερους Νεοπλατωνικούς

9 Edward Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, ed. William Smith, vol. V, σελ. 92.

Ἐκτίμησέ μας εἶναι ὅτι, ἂν ἤμασταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ τοὺς βρῖσκαμε πολὺ πιὸ εὐκόλα στὸ ἔργο τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, παρὰ στὸν ἀποκρυφισμὸ καὶ τὴ δαιμονολογία τοῦ Πρόκλου καὶ τῶν ἄλλων Νεοπλατωνικῶν τῆς Ἀθήνας. Καὶ πάντως, ἤδη τὰ ὅσα εἶδαμε ἀρκοῦν, γιὰ νὰ δείξουν πόσο ἐπιπόλαιο εἶναι νὰ θεωροῦμε ὡς φιλοσοφικὴ συνέχεια τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας τὴ σχολὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν τῆς Ἀθήνας, γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ ἱερὰ βιβλία ἦταν οἱ Χαλδαῖκοι χρῆσιμοί, καὶ οἱ πρακτικὲς τῆς θεουργίας ἦταν ἀνώτερες ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση ἐπιχειρημάτων.

ὡς ὀπαδοὺς τῆς πλωτικῆς ἐκδοχῆς τοῦ πλατωνισμοῦ, ἀλλὰ σχολιάζει ὅτι τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα ποὺ αὐτοὶ ἀνέπτυξαν κινήθηκε πρὸς κατευθύνσεις ποὺ εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν θὰ ἐνέκρινε ὁ Πλωτῖνος.¹⁰ Ὁ Pierre Chauvin ἐκτιμᾷ ὀρθῶς ὅτι ἡ Ἀκαδημία τῶν Νεοπλατωνικῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔκτου αἰῶνα δὲν εἶχε ἀναπτύξει τόσο μιὰ φιλοσοφία, ὅσο μιὰ εἰδωλολατρικὴ θεολογία, ποὺ τὴν καθιστοῦσε κέντρο τῆς εἰδωλολατρικῆς σκέψης.¹¹ Καὶ ὁ J. A. S. Evans πολὺ σωστὰ σχολιάζει ὅτι ὁ Πρόκλος, ὁ ὀνομαστότερος ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς τῆς Ἀθήνας, εἶχε γίνει μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου περισσότερο θεολόγος παρὰ φιλόσοφος, καὶ ὅτι ἡ Ἀκαδημία εἶχε μεταμορφωθεῖ σὲ ἓνα εἶδος εἰδωλολατρικοῦ μοναστηριοῦ.¹²

Ἐκτίμησέ μας εἶναι ὅτι, ἂν ἤμασταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ τοὺς βρῖσκαμε πολὺ πιὸ εὐκόλα στὸ ἔργο τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, παρὰ στὸν ἀποκρυφισμὸ καὶ τὴ δαιμονολογία τοῦ Πρόκλου καὶ τῶν ἄλλων Νεοπλατωνικῶν τῆς Ἀθήνας. Καὶ πάντως, ἤδη τὰ ὅσα εἶδαμε ἀρκοῦν, γιὰ νὰ δείξουν πόσο ἐπιπόλαιο εἶναι νὰ θεωροῦμε ὡς φιλοσοφικὴ συνέχεια τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας τὴ σχολὴ τῶν Νεοπλατωνικῶν τῆς Ἀθήνας, γιὰ τοὺς ὁποίους τὰ ἱερὰ βιβλία ἦταν οἱ Χαλδαῖκοι χρῆσιμοί, καὶ οἱ πρακτικὲς τῆς θεουργίας ἦταν ἀνώτερες ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση ἐπιχειρημάτων.

(Συνεχίζεται)

Δρ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ

10 A. C. Lloyd, "The later Neoplatonists", ἐν A. H. Armstrong, *The Cambridge history of later Greek and early medieval philosophy*, σελ. 272.

11 Pierre Chauvin, *A chronicle of the last pagans*, transl. B. A. Archer, Cambridge Mass, Cambridge 1990, σελ. 131-141.

12 J. A. S. Evans, *Η ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, σελ. 136.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΑΚΗΣ ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ, ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Πρωτογνώρισα τὸν ποιητὴ Τάκη Παπατσώνη γύρω στὰ 1960 ἀπὸ τὴν ποιητικὴ ἀνθολογία τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη. Ὅλα κι ὅλα ἐννέα ποιήματα. Τὰ διάβασα, τὰ ξαναδιάβασα, καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωσή μου ἔγινε πεποίθησι. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ποιητὴ τῆς σειρᾶς. Δύο πράγματα στερέωσαν ἀπὸ τότε τὴν ἐκτίμησή μου: Ἡ ποιότητα τοῦ ἀσυνήθιστου λόγου καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστη τοῦ δημιουργοῦ. Ποιήματα μ' ἕνα ἐντελῶς προσωπικὸ γράψιμο καθαρὰ πρωτοποριακὸ, σὰν τοῦ Κάλβου, σὰν τοῦ Καβάφη, σὰν τοῦ Σεφέρη (ποῦ λίγο-πολὺ μοῦ ἦταν γνωστοί), ἀλλὰ σὲ μιὰ διάστασι διαφορετικὴ. Ἦμουν τότε ἕνας νεαρὸς φιλόλογος καθηγητῆς σὲ ἕνα ἐπαρχιακὸ Γυμνάσιο στὸ Κιλκίς. Ἔτυχε νὰ ἔχω ἕνα φίλο δάσκαλο ποῦ μετεκπαιδευόταν στὴν Ἀθήνα. Τὸν παρακάλεσα νὰ βρεῖ καμιάν ἄκρη γιὰ τὸν ποιητὴ. Τὰ κατάφερε, καὶ μοῦ ἔστειλε τὴ διεύθυνσή του. Ἔτσι, τόλμησα νὰ στείλω μιὰ ἐπιστολὴ στὸ σπίτι τοῦ ποιητῆ. 1962. Καὶ ἡ ἀντίδρασή του; Ἐνα ξάφνιασμα: Πῶς μὲ ἀνακαλύψατε, πῶς μὲ γνωρίσατε, πῶς ἐκτιμῆσατε τὸ ἔργο μου; Δὲν ἦταν μαθημένος σὲ τέτοιες ἐκδηλώσεις. Καὶ τότε μοῦ ἔστειλε τὰ δύο βασικὰ ποητικὰ ἔργα του: *Ἐκλογὴ Α'* καὶ *Ἐκλογὴ Β'*.

Ὁ Τάκης Παπατσώνης γεννιήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1895. Ἡ καταγωγὴ του ἦταν ἀπὸ τὴ Μεσσηνία. Ἀνῆκε στὴν ἱστορικὴ οἰκογένεια τῶν Παπατσώνηδων, ποῦ εἶχαν ἀποκτήσει ὄνομα ἀπὸ τὸ 1821, δίνο-

ντας ἀξιόμαχους βλαστοὺς στὸν Ἀγῶνα. Ἀπόφοιτος τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, σπούδασε νομικὰ στὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὴ Γενεύη. Ὁρίσασε σὲ χρόνια κρίσιμα, μὰ καρποφόρα γιὰ τὸ Ἔθνος: Ἐπα-

νάστασι τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου τὸ 1909, ἀνορθωτικὴ ἐξόρμησι τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου 1910-11, νικηφόροι Βαλκανικοὶ Πόλεμοι 1912-13 καὶ τέλος ἡ θύελλα τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου τὸ 1914. Ἀπὸ τὴν πλευρά, πάλι, τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς γιὰ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα, κυριαρχεῖ ἡ ἐπιβλητικὴ παρουσία τοῦ Παλαμᾶ, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐπηρεάζει τὸν ποιητὴ ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα. Ἦταν πολύγλωσσος: γαλλικὰ, ἰταλικὰ, γερμανικὰ, ἀγγλικὰ, λατινικὰ – ἕνα γεγονός ποῦ τὸν μυεῖ στὰ πιὸ σύγχρονα ρεύματα τοῦ καιροῦ του. Πολὺ νωρὶς διορίστηκε στὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, ὅπου ὑπηρέτησε κάπου 40 χρόνια, φθάνοντας στὸν βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ. Ἐνα διάστημα ἔκαμε καὶ Γενικὸς Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου. Πολλὲς φορὲς ἐκπροσώπησε τὴ χώρα σὲ διεθνεῖς συνέδρια. Πολυτάξιδος γιὰ ὑπηρεσιακοὺς λόγους, ἀλλὰ καὶ «κατὰ θεωρίαν». Ἐπομένως, πλήρως ἐνήμερος

*Όπως υπογράμμισε ο Μηνᾶς Δημάκης, ο Τάκης Παπατσώνης στάθηκε η μεγάλη άποτυχία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οὐδέποτε μπῆκε στὰ γνωστὰ κυκλώματα προβολῆς. Παρὰ ταῦτα, μετὰ τὸν θάνατό του (26 Ἰουλίου 1976), ἡ Νέα Ἑστία τοῦ ἀφιέρωσε ἓνα τιμητικὸ τεῦχος, ὑπογραμμίζοντας ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἔχασε μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες δυνάμεις τῆς». Εἶχε προηγηθεῖ καὶ μιὰ τιμητικὴ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Εὐθύνη* γιὰ τὰ ὀγδοντάχρονά του.*

γιὰ τὶς ἐκάστοτε τάσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας.

Ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἄρχισε νὰ παίρνει μέρος στὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ τόπου. Πρωτοεμφανίσθηκε ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς *Ἀκροπόλεως* τοῦ Βλάση Γαβριλίδη τὸ 1913. Ἐκτοτε συνεργάστηκε σὲ πολλὰ περιοδικὰ καὶ ἔφημερίδες, ἀκόμη καὶ τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ, παραμένοντας ἐν τούτοις οὐσιαστικὰ ἀγνωσμένος. Ὅπως ὑπογράμμισε ὁ Μηνᾶς Δημάκης, ὁ Τάκης Παπατσώνης στάθηκε ἡ μεγάλη ἀποτυχία τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οὐδέποτε μπῆκε στὰ γνωστὰ κυκλώματα προβολῆς. Παρὰ ταῦτα, μετὰ τὸν θάνατό του (26 Ἰουλίου 1976), ἡ *Νέα Ἑστία* τοῦ ἀφιέρωσε ἓνα τιμητικὸ τεῦχος, ὑπογραμμίζοντας ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ἔχασε μιὰν ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες δυνάμεις τῆς». Εἶχε προηγηθεῖ καὶ μιὰ τιμητικὴ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ *Εὐθύνη* γιὰ τὰ ὀγδοντάχρονά του.

* * *

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Παπατσώνη εἶναι ποιητικὸ. Ἀλλὰ πολὺ ἀξιόλογο εἶναι καὶ τὸ μεταφραστικὸ του ἔργο. Ἔχει μεταφράσει Πόε, Χαίλντερλιν, Κλωντέλ, Ἐλιοτ κ.ἄ. Ὅλα κείμενα ἐπιλεγμένα καὶ προσανατολισμένα πάντοτε πρὸς τὶς βαθύτερες ἀναζητήσεις του καὶ τὴν ἐνσυνείδητη χριστιανικὴ πίστη του.

Ἀξιόλογο εἶναι καὶ τὸ δοκιμακὸ ἔργο

του. Βασικά, πρόκειται γιὰ μελέτες μὲ ιδιαίτερη βαρύτητα, μὲ πλοῦτο σκέψης καὶ ἔκφρασης, μὲ ἐντυπωσιακὴ ἐνημέρωση, μὲ εὐαισθησίαι ποιητικὴ καὶ σφαιρικὴ ματιά. Ὡς δείγμα, θὰ δώσουμε ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ δοκίμιό του «Τέχνη καὶ σκοπιμότητες»: «Ἡ τέχνη ἔχει τοῦτο τὸ θεϊκὸ καὶ ἀξιοθαύμαστο στοιχεῖο: εἶναι ἀνένδοτη κι ἐλεύθερη ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ ἰδέα τῆς λευτεριάς. Καὶ συνάμα, ἐπειδὴ εἶναι τέτοια, ἔχτος πού εἶναι κίνητρο ζωῆς, εἶναι καὶ ὁ καλύτερος καθρέπτης τῶν καιρῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς, τὸ πολυτιμώτερο στοιχεῖο γιὰ τὸν ἱστορικὸ καὶ γιὰ τὸν μελετητὴ τῶν κοινωνιῶν, τῶν ομάδων καὶ τῶν ἀτόμων». Ὁ ὀγκώδης *Τετραπέρατος Κόσμος Α'* περιλαμβάνει δοκίμια ὅπου συνυπάρχουν ἡ γνώση καὶ ἡ σοφία. Ὁ *Τετραπέρατος Κόσμος Β'* ἀποτελεῖ τὸ κύκνειο ἄσμα τοῦ ποιητῆ, πού, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, «τὸ χρωστῶ στὸν ἀναγνώστη μου, ἂν τυχὸν ὑπῆρξα ποτέ, ἀλλά, ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὸ χρωστῶ κυρίως στὸν ἑαυτό μου». Προσωπικά, συνιστῶ θερμοτάτα τὴν τρίτη σειρὰ δοκιμῶν του, μὲ τὸν τίτλο *Ὅπου ἦν κῆπος*, κείμενα γλυκύτατα, κυρίως πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸν ποιητὴ Τάκη Παπατσώνη. Ἐκεῖνο πού ὀφείλουμε νὰ τονίσουμε ἐξ ἀρχῆς εἶναι πῶς ἡ ποίησή του παρουσιάζει γιὰ τὸν ἀνυποψίαστο

ἀναγνώστη κάποιες δυσκολίες. Πρόκειται για ποίηση ἐνδοσκοπική καὶ ἰδιότυπη, ἀπαύγασμα τῆς δυνατῆς του προσωπικότητας. Μιὰ ἀναστροφή καὶ οἰκειώση μὲ τοὺς νεώτερους ρυθμούς, τὴν καινούργια ἀρμονική, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ἴσως ὅμως καὶ πάλι δὲν ἀρκεῖ. Ὁ Παπατσώνης γλωσσικὰ ἀκολούθησε ἕνα μοναχικὸ δρόμο, ἄναντη καὶ τραχὺ. Ἴσως ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Καβάφη, ἀλλὰ δὲν ταυτίστηκε. Οὐσιαστικά, δὲν μιμήθηκε κανέναν, ἀλλὰ καὶ κανεὶς δὲν τὸν μιμήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, μοιάζει περισσότερο μὲ τὸν Κάλβο. Στὴν κατὰ βάση δημοτικὴ γλῶσσά του προσθέτει πολλὰ δάνεια ἀπὸ τὴν καθαρεύου-

τὴν καταξιώνει μέσ' στὸν στίχο του, ἔτσι ποὺ τὸ αἰσθητικὸ κριτήριό μας τὴν ἀποδέχεται· π.χ.

*Ἄν αὖριο, ὑποτεθείσθω,
σημάνει ἡ τελευταία μας μέρα...*

Ἐκεῖνο τὸ «*ὑποτεθείσθω*», γιὰ ἕναν Ψυχάρη, γιὰ ἕνα Βλαστό, θὰ ἦταν μιὰ ἀνίερη ἀσέβεια γιὰ τὴ γλῶσσα. Ὅμως ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔχει ξεπεραστεῖ, μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ Κάλβου, τοῦ Καβάφη, τοῦ ἴδιου τοῦ Παπατσώνη, ἴσως καὶ τοῦ Σεφέρη. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι ἐνιαία. Στὴν ἄκρη οἱ φανατισμοὶ τῶν πρώτων δημοτικιστῶν, ποὺ γιὰ τὴν ἐποχὴ τους

Ἡ ποίησή του παρουσιάζει γιὰ τὸν ἀνυποψίαστο ἀναγνώστη κάποιες δυσκολίες. Πρόκειται γιὰ ποίηση ἐνδοσκοπικὴ καὶ ἰδιότυπη, ἀπαύγασμα τῆς δυνατῆς του προσωπικότητας. Μιὰ ἀναστροφή καὶ οἰκειώση μὲ τοὺς νεώτερους ρυθμούς, τὴν καινούργια ἀρμονική, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Ἴσως ὅμως καὶ πάλι δὲν ἀρκεῖ. Ὁ Παπατσώνης γλωσσικὰ ἀκολούθησε ἕνα μοναχικὸ δρόμο, ἄναντη καὶ τραχὺ. Ἴσως ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸν Καβάφη, ἀλλὰ δὲν ταυτίστηκε. Οὐσιαστικά, δὲν μιμήθηκε κανέναν, ἀλλὰ καὶ κανεὶς δὲν τὸν μιμήθηκε. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, μοιάζει περισσότερο μὲ τὸν Κάλβο.

σα, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαῖζουσα ἀκόμα, καὶ στὸν τυπικὸ καὶ στὸν λεξιλογικὸ πλοῦτο. Περίτεχνα συνδυασμένα ὅλα τούτα καὶ μὲ σοφία δοσμένα. Δὲν τὴν φοβάται τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὴν ἐκμεταλλεύεται σ' ὅλο τὸ ἱστορικὸ εὖρος τῆς, τὴν πλάθει καὶ τὴν ζωογονεῖ. Ἐδῶ φυσικὰ ἔγκειται ἡ δύναμη τοῦ ἀληθινοῦ ποιητῆ. Παίρνει τὸν φθαρμένο ἀπὸ τὴν πολλὴ χρῆση γλωσσικὸ τύπο, τὴ χλιτυπωμένη λέξη, καὶ τῆς ἐμφυσᾷ νέα πνοή. Λαγαρισμένη καὶ ἀστραφτερὴ σὰ νεόκοπο νόμισμα,

φαίνονταν καὶ δικαιολογημένοι. Σήμερα ἀναζητοῦμε τὴν ἀξιοποίηση ὅλων τῶν ἐκφραστικῶν μας μέσων, ἰδιαίτερα μάλιστα στὴν ποίηση. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ πρέπει νὰ περάσει προπαντὸς στὴν ἐκπαίδευσή μας καὶ στὸ πλῆθος τῶν διανοουμένων μας. Πάντως, ἡ προσφορὰ τοῦ Παπατσώνη στὴ γλῶσσα στάθηκε καὶ ἰδιότυπη καὶ ἀξιόλογη.

Ὁ λυρισμὸς του σπάζει καὶ τὰ γνωστὰ στιχουργικὰ μέτρα. Ἐλεύθερη λοιπὸν στιχουργικὴ, καὶ ἀπὸ συλλαβικὴ καὶ ἀπὸ

μετρική άποψη. Καμιά φορά γράφει στίχους ίαμβικούς. Πολύ σπάνια τροχαϊκούς. Συνήθως –οί σπάνιες εξαιρέσεις υπάρχουν– λείπει και η ρίμα. Δικαιολογημένα λοιπόν γράφει ο Δημαράς: «Η δεκτικότητα του ποιητή, η γενική καλλιέργειά του, η ελεύθερη στάση του αντίκρου στα μετρικά και στα γλωσσικά θέματα, του επιτρέπουν να άφομοιώσει με τὸ πέρασμα τῶν χρόνων τὶς νεώτερες ἐπιτεύξεις τοῦ λυρισμοῦ». Προσωπικά, θὰ προσθέσω ὅτι στὰ ζητήματα αὐτὰ στάθηκε ὄχι μμητής, παρὰ εἰσηγητής και πρωτοπόρος. Ἡ ποιησι συνεπῶς τοῦ Παπατσῶνη, γνήσια και ἀπέριττη, κρατᾶ τὴ λιτότητα σχεδὸν τοῦ κλασικοῦ λόγου. Μὲ ἐμπιστοσύνη στὶς δυνάμεις του, τὸ φυσικὸ ταλέντο του, δὲν σπεύδει νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὰ εὔκολα και κοινόχρηστα μέσα ποῦ τοῦ παρέχει ἡ γλῶσσα. Φειδωλὸς στὴ χρῆση τῶν ἐπιθέτων, φειδωλὸς στὴ χρῆση τῶν ἐπιρρημάτων. Οἱ στίχοι του γεμίζουν με οὐσιαστικὰ περισσότερο και ρήματα, χωρὶς πολλὰ πολλὰ «καλολογικὰ στοιχεία». Δουλεμένοι με μαστοριά, παρουσιάζουν μιὰ πληρότητα και συμπύκνωση ποῦ μόνο στὰ ἐπιγράμματα τὴ βρίσκεις. Γι' αὐτὸ και στάθηκε δυνατὸ νὰ φτάσει σὲ ἐπιτεύγματα σὰν και τοῦτο:

«Περιγηγνῆτες στὴ λειτουργία»

*Τῆς Ἀναλήψεως, στὶς πρωινὲς λειτουργίες,
ὀρμύσανε στὴν Ἐκκλησία σωρὸς περιγηγνῆτες.*

Ὅλοι τοῦ «Σὰν Τζεβᾶσι».

Ἄστοι τοῦ Βύρτεμπεργκ.

Καλοκαιρινό.

Ζέστη εἶχε ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πρωί.

Μπῆκαν σὰν κύμα. Φέραν ταραχή.

Μονάχη, ἀτάραχη ἡ Ἐκκλησία

κράταγε τὶς Ὁρὲς τῆς. Τραβοῦσε τὸν Κανόνα.

*Γενικὰ ἐπόπτευε, ἴδιος ὁ Θεός, και ἀγκάλιαζε
ὄλους μαζί τοὺς πιστοὺς, ὅθε και ἂν ἦταν.*

Μέτρο Ἀποστολικὸ και Νόμος

ἦταν ὄλα τὰ ἔνδον τοῦ Θουσιαστηρίου.

Τὴν πλήρη Τάξη διόλου δὲν ἔθιγε

ἡ ἀταξία τοῦ συμπτώματος.

Τὸ ἔργο τοῦ Παπατσῶνη εἶναι ἐμπνευσμένο προπαντὸς ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ἀναζήτηση και ἀγωνία ποῦ νιώθει. Μιὰ πίστη γόνιμη και με συνέπεια τοῦ δίνει συνήθως τὴν πρώτη ὄθηση στὶς λυρικές του πτήσεις, γι' αὐτὸ και ἡ ποιησι τοῦ ἀποτελεῖ καρπὸ προσωπικοῦ βιώματος. Λείπει ἡ χλιαρότητα ἢ ἡ περισσολογία ποῦ ἀπαντᾶ κανεὶς στὰ τόσο συνηθισμένα «θηρσκευτικὰ» ποιήματα ἄλλων ποιητῶν, ὅπου ἀφθονεῖ τὸ εὔκολο και φλύαρο ζωγραφικὸ στοιχεῖο ἢ

Τὸ ἔργο τοῦ Παπατσῶνη εἶναι ἐμπνευσμένο προπαντὸς ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ἀναζήτηση και ἀγωνία ποῦ νιώθει. Μιὰ πίστη γόνιμη και με συνέπεια τοῦ δίνει συνήθως τὴν πρώτη ὄθηση στὶς λυρικές του πτήσεις, γι' αὐτὸ και ἡ ποιησι τοῦ ἀποτελεῖ καρπὸ προσωπικοῦ βιώματος. Λείπει ἡ χλιαρότητα ἢ ἡ περισσολογία ποῦ ἀπαντᾶ κανεὶς στὰ τόσο συνηθισμένα «θηρσκευτικὰ» ποιήματα ἄλλων ποιητῶν, ὅπου ἀφθονεῖ τὸ εὔκολο και φλύαρο ζωγραφικὸ στοιχεῖο ἢ ἡ ἀκατέργαστη κηρυκτικὴ ρητορικὴ. Ἐδῶ τὸ νιώθουμε πῶς οἱ στίχοι του δονοῦνται ἀπὸ βιωματικὴ εἰλικρίνεια, πάλλει μιὰ καρδιά ποῦ μάχεται τὸν ἀγῶνα γιὰ τελείωση σύμφωνα με τὸ πνεῦμα και τὴν ἐπιταγὴ τῆς σφῶζουσας πίστεως.

ή ἀκατέργαστη κηρυκτική ρητορική. Ἐδῶ τὸ νιώθουμε πὼς οἱ στίχοι τοῦ δονοῦνται ἀπὸ βιωματικὴ εἰλικρίνεια, πάλαι μὰ καρδιά πὺ μάχεται τὸν ἀγῶνα γιὰ τελείωση σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐπιταγὴ τῆς σφύζουσας πίστεως. Ἔτσι, στὸ ποίημά του «Ὁ ψίθυρος τοῦ πειρασμοῦ» μᾶς δίνει μὲ ἐνάργεια τὴν ἐσωτερικὴ πάλη τοῦ χριστιανοῦ μαχητῆ, πὺ μᾶς θυμίζει τὸν ἀποστολικὸ λόγο: «*Βλέπω δὲ ἕτερον νόμον ἐν τοῖς μέλεσί μου ἀντιστρατευόμενον τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου καὶ ἀιχμαλωτίζοντά με τῷ νόμῳ τῆς ἀμαρτίας τῷ ὄντι ἐν τοῖς μέλεσί μου*» (Ρωμ., ζ' 23):

*Βάληκα νὰ δαμάσω τὰ ἐσώτατα τοῦ ἀνθρώπου
(ἀλλὰ εἶναι τοῦτο πράξι πὺ μάχεται τὴ φύσι):*

Ἰδρῶθη ἐντός μου Πίστη,

πὺ αὐτὸ μὲ συμβουλεύει,

*μὰ ἔλα πὺ βασιλεύει ἐντός μου ἡ ἀρραγὴς
ροπή πρὸς τὸν κανόνα πὺ κυριαρχεῖ τῆς γῆς.
Ἐντεῦθεν ἦρθε ἡ πάλαι πὺ διορθωμὸ δὲν ἔχει...*

Φιλολογία σὲ τέτοια ζητήματα δὲν χωράει. Εἶναι ἡ καυτὴ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ καθενός. Καὶ συνεχίζει ὁ ποιητής:

Ἵπόγειες σκέψεις,

ἄθλιοι συμβιβασμοί, ὅλα πτώσεις

*πὺ σ' ἐξανδραποδίζουν καὶ σέρνεσαι γελοῖος
στὸ θρίαμβο μᾶς ιδέας, πὺ δείχτηκες ἀνάξιος
ν' ἀποδεχτεῖς ἀκέραιαν ἢ νὰ τὴν ἀπορρίψεις.*

Εἶναι ἡ πικρὴ ὥρα πὺ ἕνας ἀληθινὸς ἀγωνιστὴς τοῦ «καλοῦ ἀγῶνα» συμβιβάζεται καὶ ὑποχωρεῖ στὸν πειρασμό. Ὡστόσο, καὶ μόνον ἡ ἐπίγνωση θὰ τὸν σώσει τελικά.

Ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐπίγνωση ἐκπορεύεται ἡ αἰσιοδοξία τοῦ ποιητῆ, ἡ κατάφασί του στὴ ζωὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Παπατσώνης στὸ σημεῖο τοῦτο παρουσιάζεται σχεδὸν ξεκομμένος ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ γενιά του. Ἡ ἀπέλπιδα διάθεση, ἐκεῖνο τὸ μόνιμο ὑπόστρωμα τῆς πικρίας πὺ χαρακτηρίζει τοὺς σύγχρονους τοῦ ποιητῆς (τὸν

Ρῶμο Φιλύρα, τὸν Λαπαθιώτη, τὸν Τέλλο Ἰάγρα, τὸν Μῆτσο Παπανικολάου κ.ἄ.) τοῦ εἶναι ξένο, terra incognita. Τὸ τόσο συνηθισμένο κλίμα τῆς μελαγχολίας, ἐκεῖνη ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα ἀπὸ τὸ μουντό, τὸ γκριζο, διασκεδάζεται μὲς' στὸ φῶς τῆς ἐλπίδας, τῆς πίστεως. Ἔτσι, στὸ ἔργο του βρίσκουμε ὄχι μόνον τὴν ὥρα τῆς πτώσης μὲ τὰ τραύματα καὶ τὶς τύψεις τῆς, παρὰ καὶ τὴ στιγμὴ τῆς εὐφρόσυνης λύτρωσης, τὴν ἀστείρευτη βρυσομάνα τῆς δημιουργικῆς χαρᾶς. «Ἀντίθετα μὲ τὴν ἀτονη ποίηση τῆς ἴδιας γενιάς, βρίσκουμε στὸ ἔργο τοῦ Παπατσώνη εὐφορία καὶ ἐκδηλώσεις τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς», παρατηρεῖ πάλι ὁ Δημαρᾶς. «Κλειστὰ παράθυρα» δὲν ὑπάρχουν ἐδῶ· ὅλα εἶναι ἀνοικτὰ στὸ φῶς καὶ στὸν ζωογόνον ἀγέρα τῆς πίστεως. Ἡ ἀπογοίτευση, κι ὅταν ἔρχεται, δὲν ἀποτελεῖ ψυχολογικὸ καθεστῶς· εἶναι ἀπλῶς ἕνα πέρασμα πρὸς τὴν αἰσιοδοξία. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν περίπτωσή μας εἶναι τὸ ποίημα τοῦ "Adventus" (Ἀφιξη), ἐξαιρετο δείγμα ὡραίας πνευματικῆς διαπάλης. Στὴν ἀρχὴ ὁ αὐτοέλεγχος, ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀθλιότητος καὶ ἡ συνακόλουθη τύψη:

Αἰσθάνομαι κηλιδωμένος

ἄνθρωπος νὰ εἶμαι·

*μερόνυχτα νὰ περπατῶ ἔξω ἀπὸ κάγκελα
πλούσιου Περιβολιοῦ μὲ ἄνηθ καὶ στέρνες
καὶ νὰ μὴ βλέπω νὰ ξανοίγεται
ἡ μεγάλῃ πόρτα γιὰ νὰ μπῶ.*

*Κι ἔχω μὰ κούραση, μόνον μὲ τὴν ἀνάμνηση
τῆς κακιᾶς ποῦχα ζήσει
ὡς τὰ σήμερα ζωῆς!*

Ἡ πόρτα ἐξακολουθεῖ νὰ μένει κλειστή. Ὅμως ἐκεῖνος δὲν φεύγει, δὲν μπορεῖ νὰ φύγει. Περιμένει, ἐπιμένει, ἰκετεῦει:

*Οὔτε νὰ φύγω πὺ ξαναμπορῶ
στὴν πολιτεία τοῦ θορύβου,
πὺ βλέπω τὴν ἀγκάλῃ τῆς κακιᾶς
σὲ θεμελὴν ὑποδοχῆ*

νά μου ξανοίγεται. Ἄλλ' ἀπδιά
σφιχτὰ μὲ περιζώνει στὸ μόνο ἀντίκρουμά της.
Φωνάζω, φωνάζω στὸ κατώφλι τῆς ὀξώπορτας,
φωνάζω σὰν ψευδοπροφήτης
καταφρονημένος ἀπ' ὅλους:
Τοῦλάχιστον στὴν Ἐκκλησίᾳ
ἀνοιχτέ μου νὰ διευθυνθῶ,
ἐκεῖ ποὺ δέχεσθε καὶ τοὺς πλανώμενους
ἀλλήτες τῶν βουνῶν!
Καὶ δὲν ἀκούγεται εὐσπλαχνία
στὴ δεπτικὴ φωνή.
Ἡ τιμωρία μὲ κολαφίζει
σὰ χειμῶνας χιονοδαρμένους,
σὰν ἀνυπόφορη παγωνιά,
δίχως φωτιά, δίχως κρεβάτι,
δίχως τραπέζι, δίχως στέγη,
δίχως οἶκτο καὶ συγχώρησιν.

Ὅμως μέσα σ' αὐτὴ τὴν ψυχικὴ ἐρή-
μωσιν, νὰ ποὺ ἄρχισε κάτι νὰ κινεῖται.
Μιὰ θύμισιν μακρινὴ ἀναδεύει ἐντὸς του
καὶ τοῦ φέρνει κάποιαν ὑπόσχεσιν. Ἀρχί-
ζει νὰ ἀχνοχαράζει ἡ ἐλπίδα:

Πλησιάζουνε τὰ χιονισμένα Χριστούγεννα,
ξεκρεμᾶνε τὰ φλάουτα οἱ ποιμαίνεις,
ξεσκονίζουνε τὰ ὄργανα
στὶς ἐκκλησιές, κι οἱ Μάγοι νυχτοήμερα
κοιτάζουν τὸ στερέωμα
τοῦ νέου μικροῦ Θεοῦ
τὸ ἄστρο ν' ἀνακαλύψουν.
Μικρὴν ἀχτίδα ζωῆς καὶ ζέστας,
πίσωθε ἀπὸ φράχτη,
σὰν πυγολαμπίδα,
σὲ βαθιὰ μεσάνυχτα ἀγρυπνίας,
ἔφτασε ὡς ἐμένα. Μήπως ἔρθουν καὶ γιὰ μένα
οἱ Ἄγγελοι, οἱ ἐπισκέπτες τῶν χωριῶν,
μὲ τὰ χαρούμενα τὰ κάλαντα;

Καὶ οἱ Ἄγγελοι δὲν γίνεται παρὰ νὰ
ῥθοῦν. Ἡ ὄλη διάθεσιν, ἡ θερμὴ πρό-
σκλησιν, θὰ τοὺς φέρουν ἐξάπαντος στὴν
κλιδωμένη καρδιὰ ποὺ τοὺς καλεῖ μὲ
τόσο γοερὴ φωνή. Ἡ πύρινη ἱκεσία ἐκ
βαθέων πηγάζει:

ὦ, τὸν ἐρχόμενο χειμῶνα μὴ μ' ἀφήσεις
νὰ παραδέρνω στὸ ἀγριο κύμα τῆς θαλάσσης
– ἄκρια σκοινιοῦ ρίξε γιὰ νὰ μὲ πιάσεις

ὅπως γράφει σὲ ἄλλο ποίημά του.

Ἔτσι ἔρχονται οἱ Ἄγγελοι μὲ τὰ χα-
ρούμενα τὰ κάλαντα στὴν πληγωμένη
καρδιά. Ἔρχεται καὶ ὁ νεογέννητος Χρι-
στός, «ὁ νέος μικρὸς Θεός», καὶ ρίχνει τὸ
σκοινὶ καὶ ἀνασύρει ἀπὸ τὸν σάλο τῶν
κυμάτων τὸν θαλασσοδαρμένο ναυαγό.
«Ἡ ἐλπίς οὐ κατασχύνει». Ἀπόδειξιν ἡ
καινούργια ἐμπειρία ποὺ φέρνει τὸ αἶσθη-
μα τῆς σιγουριᾶς:

Ὅπως καὶ νᾶνα Σὲ ἀποδέχομαι, Ἰησοῦ Χριστέ,
κι εἶναι ἀνεκλάλητο τὸ πῶς βοσκᾶω σὲ λειμῶνα
χλιδῆς καὶ πραόττος, ἐγὼ ὁ παντέρμος, μὲ Σέ,
καλὰ τὸ θέρος ἢ τὴν ἄνοιξιν,
ἀλλὰ καὶ μέσα στὸν χειμῶνα!

Τελεῖα καὶ παύλα! Τὸ χριστιανικὸ βί-
ωμα σ' ὄλα του τὰ στάδια, μετουσιωμένο
σὲ ποιητικὸ λόγο, καὶ πάντα μέσα ἀπὸ
μιὰ πίστιν ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀγάπην, στὴ
χάρην, στὴ σωτηρία. Γι' αὐτὸ ἡ σκηνογρα-
φία σὲ πολλὰ ποιήματά του εἶναι χῶροι
μοναστηριῶν, ἐκκλησιαστικὰ στασίδια, οἱ
αὐλὲς δηλαδὴ τοῦ Κυρίου. Ἐξ οὗ καὶ ὁ
αὐτοχαρακτηρισμὸς του, «διψαλέο ἀγρίμι
τῆς πίστεως».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θέλω νὰ ὑπογραμ-
μίσω ὅτι ἀκριβῶς τὸ χριστιανικὸ βίω-
μα ἔφερε τὸν Παπατσῶνιν κοντὰ στὸν
ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ του. Ἡ ἐποχὴ του
εἶναι ἰδεολογικὰ μιὰ δύσκολη ἐποχὴ, μὲ
κυρίαρχο τὸν ὀρθολογισμὸ καὶ τὸν ὑλι-
σμὸ, μὲ ἔκτυπη τὴν ἠθικὴ ἀνασφάλεια.
Ὡστόσο, ὁ ἴδιος δὲν βρίσκεται μέσ' στοὺς
πολλούς. Παρὰ ταῦτα, ἀγωνιᾷ γιὰ τὶς
ἀγωνίες τῶν ἄλλων, ἕνα γεγονός ποὺ τοῦ
ὑπαγορεύει τὸ χρέος νὰ μεταδώσει γύρω
του τὸ μήνυμα τῆς λύτρωσιν:

*Βουτηγμένος στα χιόνια κάποιου βράδυ,
κάτω από άστερισμούς όξεις που λάμπαν,
πώς τὰ συνδύασα τὰ φαινόμενα και βγήκε
μὲς ἀπ' τὶς μαύρες καστανιές τὸ μίνυμά τους!...*
Καὶ κατφόρησα, τρελός,
γιὰ νὰ ἴβρω ἀνθρώπους,
σὰ νὰ χα κάτι νὰ τοὺς μεταδώσω
ταχὺ και μέγα κι ὄρθρο τῆς λαμπρᾶς ἡμέρας...

Στὸ μεταξύ, ὁ ἴδιος χαίρεται τὶς μικρὲς χαρὲς ποὺ τοῦ δίνει ἡ ὁμορφιά τῆς κτίσης και με ἱερὸ δέος ἀνυμνεῖ τὸν Κτίσαντα με δοξολογικὴ διάθεση. Ἡ θέα τῶν ἄστρον, τοῦ ἡλιου, τῆς σελήνης, τῶν ψηλῶν κορυφῶν, τῶν χιονισμένων ἑλατιῶν, τὸν ἐμπνέουν και τὸν ὀδηγοῦν σὲ ἀληθινὰ δαβιδικὰ ψαλμικὰ ἐπιτεύγματα. Ὁρες προσευχῆς, παράλληλα, σὲ μιὰν ἀτιμὸσφαιρα καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ, λειτουργικὴ, λατρευτικὴ, με παροῦσες τὶς μεγάλες γιορτὲς τῆς Ὁρθοδοξίας: Μυστικὸς Δεῖπνος, τὸ εὖλο τοῦ Σταυροῦ με τὸ ἐξαγνισμένο λυτρωτικὸ Αἷμα, ἡ χλιοτραγουδισμένη Ἀνάσταση, τὰ Χριστούγεννα, τὰ Θεοφάνεια, οἱ θεομυθικὲς ἑορτὲς, οἱ πρωτοκορυφαῖοι Ἀπόστολοι, ὁ Βαπτιστὴς Ἰωάννης, τὸ Τριῶδιο... Ἄγρυπνη πάντα και συμμετοχικὴ ἡ συνείδηση τοῦ ποιητῆ. Ἄλλὰ και οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀπλυστες, ὄραση, ἀκοή, ἀφή, γέυση, ὄσφρηση, χαίρονται τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ. Ἀναρωτιέται:

*Τί πάθαν οἱ ἄνθρωποι και πῶς δὲν ἐννοοῦν
ὄλα τὰ πλοῦσια δῶρα τῶν εἰδυλλίων...*

Τὸ χριστουγεννιάτικο χιόνι, ἡ μεγαλοβδομαδιατικὴ ἀνοιξη, ἡ εὐωδιά τοῦ λιβανωτοῦ, τὰ μύρα τῶν ἁγίων γυναικῶν, ὄλα εὐφρόσυνες πηγὲς ἔμπνευσης. Ὁ λόγος του ξεδιπλώνεται ἀνάλογα με τοὺς ὄραματισμούς του. Εἰκόνες ἀπροσδόκητες, πάντως, χωρὶς νὰ θηρεύουν ἐξεζητημένη πρωτοτυπία, ἀλλεπάλληλες ἀλληγορίες, μιὰ εὐφορία λόγου μοναδική. Ἡ ποιήσι του εἶναι ὄλο ξαφνιάσματα:

α) Συγκινήσεις τῆς καθημερινότητας:

*Σταλάζει ἡ πρωινὴ δροσιά ἀπὸ κάθε φύλλο
τοῦ κίπτου. Ἄν και ὑγρασία εἶναι,
ἐντούτοις ἀσφαλῶς
πολλὴ ἡ χαρά. Περιδιαβάξει ὁ διαβάτης.*

β) Αἰφνίδιες ἐξάρσεις:

*Ἔχεις τὸ θάρρος νὰ στολιῆσαι
με γαρύφαλλα και σὲ θαυμάζω,
ὄχι διόλου γιατί εἶσαι ὠραία
και δροσερὴ και ποὺ σοῦ πᾶνε τόσο ὁμορφα,
ὄσο γιατί φορτώνεσαι τὶς πληγές,
γίνεσαι εἰκόνα μιᾶς λεγεῶνας νεομαρτύρων...*

γ) Μυστικὰ βιώματα:

«Τῶν θυρῶν κεκλεισμένων»

*Συμβαίνει νὰ σωπαίνει κάποτε ἡ Ἐκκλησία,
παρ' ὄλο ποὺ τελεῖται γιορτὴ ἐπιβλητικὴ.
Μὴν ἔχοντας καμπάνες, ἄμφια και λιτανεῖα,
ξεχύνεται ἡ διάθεση ὄλη ἡ ἑορταστικὴ
σὲ τέτοιες περιστάσεις. Καθὼς ὁ διπλανὸς σου
ἀγνοεῖ τί πανηγύρι μέσα σου ἔχει στηθεῖ,
μιὰ και δὲν συμμετέχει σὲ τίποτα γνωστὸ του,
ξυπνάει και σὲ ἀντικρῶζει κι εὐθύς ἀναρωτιέται:
Ποιὸ Πάσχα τοῦ Κυρίου, ἔξω ταγμένου χρόνου,
γιορτάζει ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ἄλλων χριστιανῶν;
Ἀδιάφορος πρὸς ὄλα ὁ κρύφιος ἑορταστής.
Paratum est cor ejus¹ γιὰ τὴ σπουδαία θυσία.
Στολίζει τοὺς βομούς του, ὑψώνει τὴ χαρὰ
και τὴ μετουσιώνει σὲ σκευὴ ἀχτιδωτά.
Μ' εὐλάβειαν ἀναλίσκει τὸ περιεχόμενό τους
κι ὕστερα κάνει ἀπόλυση, τελειῶς μεταρσιωμένος.
Σημαίνουν τότε ἐντὸς του μυριάδες οἱ καμπάνες,
σὲ τέτοιο ἀλαλαγμὸ τους, ποὺ οὐδέποτε χαλκὸς
τραγουδῆσε στὴ γῆ μας με τόσο εὐφροσύνη,
με τόσο φωτεινότητα και τόσο διανγῶς.*

Μιὰ ἐμπειρία μυστικιστικὴ, ἐνορατικὴ! Ἀσφαλῶς, ὄλα τοῦτα δὲν εἶναι συρ-

¹ Εἶναι ἔτομν ἡ καρδιά του.

γράμματα από εύκολες κουβέντες, από “verba” που πετούν· είναι βαθιά βιώματα, «πράγματα», “cose e non parole”, που λένε οι Ίταλοι για τη μεγάλη ποίηση. «Μια άλληγορία, μια έντύπωση από θρησκευτικά περιβάλλοντα, μια άλυσίδα λεπτών συλλογισμών ή μια κορνίζα έλληνικού ύπαιθρου τοπίου, φτάνουν να ξετυλίξει την έκστασή του με τους ιδιότυπους εκείνους στίχους του ό Παπατσώνης», σημειώνει ό Περάνθης. Υπογραμμίζω τη λέξη «έκσταση». Καί συμπληρωματικά προσθέτω: Η ποίηση του ποιητή μας έχει ένα άπροσδιόριστο θέλητρο, μια φωτεινή μαγεία, που προϋποθέτει βέβαια, τó τονίζω πάλι, καί του άναγνώστη την καλλιέργεια.

Έπειδή, κατά τον Σεφέρη, «δέν υπάρχει παρθενογέννηση στην τέχνη», χρωστώ να τονίσω ότι τó έργο του Παπατσώνη αποτελεί καρπό ένός γνήσιου ταλέντου, αλλά όπωσδήποτε καί μιας πλούσιας παιδείας. «Φύσιν έχειν άριστόν έστι, δεύτερον δέ μανθάνειν». Δάσκαλοί του λοιπόν στάθηκαν τά βασικά ίερά κείμενα, έκκλησιαστικοί συγγραφείς καί ύμνογράφοι, ό Παπαδιαμάντης, ό Κάλβος, ό Καβάφης, αλλά καί ό Δάντης, ό Πόε, ό Κλωντέλ, ό Ήλιοτ, καί σίγουρα τά άρχαία έλληνικά γράμματα. Τοúτο σημαίνει ότι όρος για να χαρεί κανείς τόν ποιητή, τόν όποιοδήποτε άληθινό ποιητή, είναι ή προσωπική παιδεία του καθενός, ανεξάρτητα από πανεπιστημιακούς ή άλλους τίτλους. Άλλιώς, παπαγαλίζουμε μονάχα όνόματα, χωρίς να πιάνουμε τήν ούσία. Στιχοπλόκοι βέβαια «ποιητές» υπάρχουν άφθονοι. Στο κάτω κάτω, πρέπει να συντηρούνται καί οι έκδοτικές επιχειρήσεις!

Σκοπός τής παρούσας μελέτης είναι να φέρει τόν άναγνώστη της πιό κοντά στον ποιητή Τάκη Παπατσώνη με τήν εύκαιρία τών 40 χρόνων από τήν έκδημία του († 26 Ιουλίου 1976). Γι’ αυτό

καί κλείνουμε με τó άλληγορικό, άληθινά συγκλονιστικό, ποίημά του «Βραδύνοια»:

*Περαστικά από δώ σμῆνος πουλιά
μᾶς φέραν μῖνυμα βορινό,
καί τοὺς κωφεύσαμε.*

*Στὴν τέφρα τους τὰ ὀρτύκια
ἀντιφεγγίζαν παγετώνες·
καί ὄχι μονάχα τοὺς κωφεύσαμε,
μὰ καί τοὺς στήσαμεν ἐνέδρα
καί τοὺς ρίξαμε σκάγια καί φωτιές,
γιὰ νὰ τὰ φᾶμε.*

*Καί ποιοί; Ἐμεῖς, πού περιμέναμε
σάν καί τί τὸ βορινὸ μῖνυμα,
τυφλωθήκαμε, καί δίχως νὰ σκεφθοῦμε
πού μᾶς ἤρθε,
τοῦ ρίξαμε φωτιές, τὸ λαβώσαμε,
τ’ ἀποδιώξαμε.*

*Περαστικὸ ἦτανε τὸ σμῆνος, δέν σοῦ λέω,
μὰ οὔτε τὴν κούρασὶ του, τὸν ἀφανισμό του
δέν ἀγαπήσαμε, δέν σεβαστήκαμε·
καί μὰ καί λείψαν,
μᾶς ἤρθε τώρα ἡ συμπόνεσσι
καί βάρος τῆς ψυχῆς
γιὰ τὴν ἄχαρη πράξι,
γιὰ τὴ φαύλην ἐπίθεσσι,
καί ἰδοῦ μας, ἀπομείναμε οἱ ἀνεπιτήδειοι,
οἱ βραδυκίνητοι στὸ νοῦ τῶν ἐμφανίσεων,
ἔρημοι, δίχως μῖνυμα βορινό,
μὲ τὰ συνηθισμένα μας τὰ “mea culpa”
καί τίς ἀνώφελες αἰτιάσεις τοῦ ἑαυτοῦ μας.*

Τό ποίημα έχει μιὰ γεύση εὐριπίδειας τραγικότητας. Άφήνει πίσω του τόν συναισθηματισμό, τόν λυρισμό, καί κινεῖται στόν χώρο του δράματος. Με τόν διαφανή συμβολισμό του, ἐπιδέχεται ἐρμηνεία κοινωνική, πολιτική, ἴσως καί γενικώτερα ἐθνική. Άρκεῖ νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στό ἱστορικό μας παρελθόν, ἀλλά καί στά γεγονότα τοῦ παρόντος καιροῦ.

I. A. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ Ή ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ;

Το τελευταίο διάστημα βομβαρδιζόμαστε από εικόνες που προβάλλουν τα Μέσα Ένημερώσεως, σχετικές με το δράμα των προσφύγων και των παρανόμων μεταναστών που εισέρχονται στην χώρα μας. Οί εικόνες επικεντρώνονται κυρίως στην περιπετειώδη και επικίνδυνο για την ζωή τους άφιξη τους στα άκριτα νησιά της χώρας μας και κατόπιν στις συνθήκες διαβίωσής τους στα διάφορα μέρη της πατρίδος μας. Το μείζον θέμα της μαζικής μετακινήσεως τόσο μεγάλου πλήθους ανθρώπων εξαντλείται στα τηλεοπτικά δελτία σε μια επιφανειακή και συνασθηματική, δήθεν ανθρωπιστική, προσέγγιση. Στις εφημερίδες και στο διαδίκτυο δημοσιεύονται περισσότερο σοβαρές και πλέον έμπεριστατωμένες αναλύσεις αυτού του φαινομένου, οι οποίες πλησιάζουν τη ρίζα του προβλήματος και προτείνουν κάποιες λύσεις για την αντιμετώπισή του.

Από την πρώτη στιγμή κατά την οποία άρχισε η μαζική διέλευσις του Αιγαίου από πρόσφυγες και παρανόμους μετανάστες, κατέφθασαν στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου δεκάδες «άλληλέγγυοι» και άκτιβιστές, μέλη διαφόρων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (γνωστών και αγνώστων). Σημειώνομε εδώ ότι μέχρι προδ'ολίγων ετών στη χώρα μας οί Μ.Κ.Ο. ήσαν ελάχιστες, ενώ από το έτος 2002, κατά το οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση έθεσε την υποχρέωσι των μελών - κρατών να επιχορηγούν από τον κρατικό προϋπολογισμό όλες τις Μ.Κ.Ο., άρχισαν να ξεφυτρώνουν σαν τὰ μανιτάρια εκατοντάδες από αυτές, υποτίθεται για να καλύψουν τις ελλείψεις

του κρατικού μηχανισμού προνοίας. Πολλές από αυτές είναι στην πραγματικότητα ανεξέλεγκτες και παρεμβαίνουν στο έργο των Αρχών και στην καταγραφή και μεταφορά των εισερχομένων. Πίσω από τη βιτρίνα τέτοιων Μ.Κ.Ο. μπορεί να κρύβονται άνθρωποι που υπηρετούν δόλια, ιδιοτελή ή άνεθνικά συμφέροντα. Δυστυχώς, όμως, άφ'ένος ή πλημμελής λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και άφ'έτερου ή ιδιότυπος άσυλία που απολαμβάνουν οί αυτοκαλούμενοι «άλληλέγγυοι» όδηγούν τὰ πράγματα σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις.

Η άλληλεγγύη, με την προσπάγανδα που κάνουν γι'αυτήν, καθίσταται για μιὰ μερίδα της κοινωνίας μας υποκατάστατο των παραδοσιακών φιλανθρωπικών δομών. Επί παραδείγματι, δίπλα στις Ένορίες της Εκκλησίας μας, που χρόνια τώρα συνέλεγαν τρόφιμα και ένδύματα για τούς άπόρους, εμφανίζονται στις ήμέρες μας άτομα και «συλλογικότητες» (δηλ. μη αναγνωρισμένες όργανώσεις), για να συλλέξουν και διαθέσουν τὰ ίδια αγαθά όπου αυτοί κρίνουν σκόπιμο και χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κάποιον. Ό όρος άλληλεγγύη διαφοροποιείται από τον όρο φιλανθρωπία, τον όποιο για αιώνας χρησιμοποιεί η Έκκλησία μας. Κατά τὰ λεξικά σημαίνει «άμοιβαία έγγύσις, ασφάλεια, είδ. ή αναγνώρισις της ύπάρξεως άμοιβαίων δικαιωμάτων και ύποχρεώσεων» (Δημητράκου): «τὸ ήθικὸ καθήκον της άλληλοβοήθειας, της ύποχρέωσης που έχουν τὰ μέλη μιᾶς ομάδας να ύποστηρίζονται και να ένισχύονται άμοιβαία» (Τριανταφυλλίδη): «ή σχέση άμοιβαίας ήθικῆς ή ύλικῆς

στήριξης μεταξύ ατόμων, συνήθως στο πλαίσιο ενός συνόλου» (Μπαμπινιώτη). Δεν προϋποτίθεται ως κίνητρο της βοήθειας ή αγάπη, αλλά η ηθική υποχρέωσις του ατόμου προς τον συνάνθρωπο.

Αντιθέτως, η λέξις φιλανθρωπία σημαίνει την αγάπη προς τον άνθρωπο. Η Εκκλησία χρησιμοποιεί τον όρο και με τις δύο του διαστάσεις: την αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο (θεία φιλανθρωπία) και την αγάπη του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπό του (άνθρωπινη φιλανθρωπία), ιδίως προς τον *ελάχιστο* αδελφό του Χριστού (βλ. *Ματθ.* 25: 40, 45), όταν γίνεται προς αυτόν *πλησίον* (βλ. *Λουκ.* 10: 29, 36). Για την Εκκλησία η ανιδιοτελής αγάπη προς τον συνάνθρωπο είναι καρπός της μεγάλης μας αγάπης προς τον Θεό, και αντιστρόφως, η έκφρασις της αγάπης μας, έργοις και όχι λόγοις, προς τον Θεό συντελείται δια της ευποΐας, συμπαθείας και προσφορᾶς προς τον πάσχοντα και ένδεη συνάνθρωπο. «*Τίς ασθενεί, και οὐκ ασθενῶ; Τίς σκανδαλίζεται και οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι;*» (*Β΄ Κορ.* 11: 29), διερωτᾶται ὁ ἀπόστολος Παῦλος, δεικνύων τὸ μέτρο της χριστιανικῆς αγάπης. Καὶ ὁ ἴδιος στὸν θαυμάσιο ὕμνο του γιὰ τὴν αγάπη ἐπισημαίνει ὅτι μπορεῖ ἓνας ἄνθρωπος νὰ προσφέρῃ τὰ ὑπάρχοντά του, ἀκόμη και τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξί, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχη πάντοτε ὡς κίνητρό του τὴν αγάπη. Γι' αὐτὸ *οὐδὲν ὠφελεῖται*. «*Ἐὰν ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, και ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθῆσωμαι, αγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι*» (*Α΄ Κορ.* 13: 3).

Ἡ πραγματικὴ αγάπη δὲν ἱκανοποιεῖ ὅλες τὶς ἐπιθυμίες και τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀναξιοπαθοῦντος, γιὰτι ἄλλοτε ὠρισμένες ἀπὸ αὐτὲς εἶναι καρποὶ ἀμαρτωλῆς ζωῆς και ἐξααρ-

τήσεων/παθῶν και ἄλλοτε δὲν τὸν ὠφελοῦν μακροπροθέσμως, δὲν εἶναι γιὰ τὸ πραγματικὸ συμφέρον του. Μὲ τὴν ἱκανοποίησί τους εἴτε θὰ διαιωνίζετο τὸ κακὸ, εἴτε ὁ ἄνθρωπος θὰ παρεῖμενε στάσιμος και δὲν θὰ εἶχε πραγματικὴ πρόοδο. Φερ' εἰπεῖν, ἀληθινὴ αγάπη πρὸς ἓνα ἐξαρτημένο ἀπὸ τὰ ναρκωτικὰ ἄνθρωπο εἶναι νὰ τὸν βοηθήσωμε νὰ ἀποτοξινωθῇ και νὰ ἀπεξαρτηθῇ, και ὄχι νὰ τοῦ χορηγοῦμε τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐξεύρεσι τοῦ ναρκωτικοῦ του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει με τὸν ἀλκοολικό, τὸν ἐθισμένο στὸ διαδίκτυο, στὰ τυχερὰ παιγνίδια κ.λπ. Ἀληθινὴ αγάπη πρὸς τὸν ὑπανάπτυκτο εἶναι νὰ τὸν βοηθήσης νὰ ἀναπτυχθῇ, και ὄχι νὰ συντηρῆς και νὰ ἐκμεταλλεύεσαι τὴν ὑπανάπτυσί του.

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν χρησιμοποιουμένων ὄρων (ἀπὸ φιλανθρωπία σὲ ἀλληλεγγύη) φανερώνει και τὴν ἀλλαγὴ τῆς κοσμοθεωρίας μας. Ὁ δεῦτερος ὄρος μᾶς ἐγκλωβίζει σὲ μιὰ ἀπλῆ, ἀνθρώπινη, κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, χωρὶς τὴ διάστασι τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖο προσδίδει στίς πράξεις μας αἰώνιες διαστάσεις και μᾶς καθιστᾶ μιμητὲς τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὸ ἐρώτημα παραμένει: γίνεται ἀνθρωπισμὸς χωρὶς τὸν Θεό; Ἡ ἀπάντησις ποῦ δίνει ἡ ἱστορία και ἡ ἐμπειρία εἶναι ἀρνητικὴ. Στὴν προκειμένη δὲ περίπτωσι συντελεῖται μιὰ ἐκμετάλλεσις τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου και τῆς ἐπιθυμίας γιὰ ἓνα καλύτερο αὔριο. Πίσω ἀπὸ φαινομενικὲς πράξεις ευποΐας και «ἀλληλεγγύης» κρύπτονται συχνὰ ἀνομολόγητοι και ἀνῆθικοι σκοποὶ κάποιων ἐπιτηδείων, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦν τὰ φιλάνθρωπα συναίσθηματα τοῦ κόσμου, γιὰ νὰ τοὺς ὑλοποιήσουν και νὰ ἀποκομίσουν τὰ ἴδια ὀφέλη.

I. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰς μνημόσυνον

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΤΑΘΑΚΗΣ

Στις 25 Ιανουαρίου 2016 έκοιμήθη ό πολύ άγαπητός φίλος και συνεργάτης Βασίλης Σταθάκης. Ένα έξαιρέτο και δραστήριο μέλος του χριστιανικού κινήματος της σύγχρονης έποχής. Ένεργό μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Χριστιανικής Ένώσεως Έπιστημόνων για πολλά χρόνια, Πρόεδρος της Χριστιανικής Ένώσεως Ακτίων, μετά την κοίμηση του Γ. Ίατρίδη και μέχρι τελευταία, μέλος του Συλλόγου Όρθοδόξου Έσωτερικής Ίεραποστολής «Ό Απόστολος Παύλος» και μέλος της Συνακτικής Έπιτροπής του περιοδικού της Χριστιανικής Ένώσεως Έπιστημόνων Ακτίνες.

Ό Βασίλης Σταθάκης γεννήθηκε στην Αθήνα, γόνος έξαιρέτης άστικης οικογένειας, και από μαθητή του Δημοτικού και στη συνέχεια του Γυμνασίου ήταν τακτικό Κατηχητόπουλο της ένορίας του Αγίου Έλευθερίου (Γκύζη). Υπήρξε από τα πρώτα μέλη των Χριστιανικών Μαθητικών Όμάδων (ΧΜΟ), συμμετέχοντας με συνέπεια σε όλες τις σχετικές εκδηλώσεις των ΧΜΟ, που εκείνη την έποχή είχαν μεγάλο αντίκτυπο στην έλληνική κοινωνία. Στο Κατηχητικό του Αγίου Έλευθερίου γνωρίζει το περιοδικό της Χριστιανικής Ένώσεως Έπιστημόνων Ακτίνες, έντυπωσιάζεται, το άγκαλιάζει, και από τότε δεν το άποχωρίζεται. Στη συνέχεια γίνεται ένας από τους πιό φλογερούς συνεργάτες του.

Μετά τις γυμνασιακές σπουδές του, έπιτυγχάνει στις εισαγωγικές έξετάσεις στο Έθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο και σπουδάζει στη Σχολή Ήλεκτρολόγων – Μηχανολόγων Μηχανικών. Μετά τη λήψη του πτυχίου του, ύπηρετεί τη στρατιωτική θητεία του, ως έφεδρος αξιωματικός,

στη Βόρειο Έλλάδα. Μετά το τέλος της στρατιωτικής θητείας του προσλαμβάνεται ως στέλεχος στη ΔΕΗ, ή οποία εκείνη την έποχή αναπτύσσεται με νέα, σύγχρονα προγράμματα ήλεκτροδοτήσεως της χώρας. Συμμετέχει και με άλλα έπίλεκτα στελέχη του Τομέα Μελετών Σχεδιασμού και Ύλοποίησης καλωδίωσης και διανομής ήλεκτρικού ρεύματος, όχι μόνο στην εύρύτερη περιοχή των Αθηνών, αλλά και σε άλλες, περιφερειακές περιοχές, και σε νησιά με ύποβρύχια καλώδια. Πρόκειται για έργα πρωτοποριακά και αναπτυξιακά για τη χώρα μας.

Τό 1962, ό γάμος του με τη Μαρία Ρούσσου, έξαιρέτης οικογένειας της Σαντορίνης, άποτελεί για τον Βασίλη κομβικό όρόσημο. Μαζί δημιουργούν μια εύλογημένη οικογένεια, ή οποία συμπληρώνεται από τρία έξαιρέτα παιδιά, την Έλένη, τον Κωνσταντίνο και τη Μαργαρίτα. Η εύτυχία τους συμπληρώνεται με τα έξι έγγόνια και το ένα δισέγγονο. Μια οικογένεια δεμένη και πολύ άγαπημένη. Άλλωστε, δεν ήταν δυνατόν να ήταν άλλιώτικα, αφού ό Βασίλης και ή Μαρία ήσαν ύποδείγματα γονέων, με χριστιανικά

νικές αρχές και παραδόσεις. Ἄνθρωποι με πίστη, αὐτογνωσία καὶ ὑπευθυνότητα.

Ὁ Βασίλης Σταθάκης ἀπὸ νωρίς, παράλληλα με τὰ κύρια ἐπιστημονικά καθήκοντά του στὴ ΔΕΗ, εἶχε ὡς δευτερεύουσα ἀπασχόληση νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ μελετᾷ ἱστορικά θέματα, καθὼς καὶ φιλοσοφικά. Ἐμπνεόταν ἀπὸ τοὺς σύγχρονους φιλοσόφους Ἑλληνες Ἰωάννη Θεοδωρακόπουλο καὶ Παναγιώτη Κανελλόπουλο –ἦταν ἄλλωστε μέλος τῶν «Φίλων τοῦ Π. Κανελλόπουλου», ἀλλὰ τὸν ἐνέπνεαν κυρίως οἱ ἀπόψεις καὶ τὰ «πιστεύω» τοῦ Ἀλέξανδρου Τσιριντάνη, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου καὶ διανοητοῦ.

Ὁ Βασίλης Σταθάκης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ πολυγραφότερος ἀρθρογράφος τοῦ περιοδικοῦ *Ἀκτίνες*. Πλήθος ἀρθρῶν, σὲ ποικίλα θέματα, ἱστορικά, ἐπιστημονικά, φιλοσοφικά, κοινωνικά, ἐπετειακά κτλ. προσέφεραν γνώσεις καὶ πνευματικά μηνύματα στοὺς ἀναγνώστες τῶν *Ἀκτίνων*. Ὅλα τὰ ἀρθρα του ἔδειχναν μιὰ εὐρύτητα γνώσεων, ἀπαύγασμα σοβαρῶν μελετῶν ἑνὸς ἀνθρώπου με στέρεες πνευματικὲς ὑποδομές. Συμμετέχοντας καὶ αὐτὸς στὸ νεοελληνικὸ χριστιανικὸ κίνημα, σὲ ἀρκετὰ ἀρθρα του ἐξαίρει τὸν ρόλο τῶν Ἀδελφοτήτων «Ζωή» καὶ «Εὐσέβεια» καθὼς καὶ τῶν Σωματείων «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος».

Γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βασίλη Σταθάκη θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ γράφει πολλὲς σελίδες. Ὅμως ἐδῶ θὰ πρέπει

νὰ ἀναφέρουμε ἓνα περιεκτικὸ ἀλλὰ καὶ πολὺ σημαντικὸ πόνημα τοῦ Βασίλη Σταθάκη με τίτλο *Ἡ χριστιανικὴ προσφορὰ στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς*, τὸ ὁποῖο ἦταν ἔκδοση τῆς Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως (ΧΦΕ) τὸ 1990. Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίο ἦταν γεμάτο ἀπὸ σημαντικὲς πληροφορίες ὡς πρὸς τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὅλων τῶν μελῶν τοῦ χριστιανικοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς ζοφερῆς ἐκείνης ἐποχῆς. Ἐνα ἄλλο βιβλίο τοῦ Βασίλη Σταθάκη ἐκδόθηκε ἀπὸ τὶς Ἐκδόσεις «Δαμασκός» με τίτλο *Ἱστορικὰ Δοκίμια* καὶ ὑπότιτλο *Ἡ Ἑλλάδα στὸν 20^ο αἰῶνα*. Αὐτὸ κυκλοφόρησε τὸ 2008 καὶ περιέχει ἱστορικὸ περιεχομένου κείμενα.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βασίλη Σταθάκη ἀντανακλᾷ τὸ ἔσωτερικὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἀνθρώπου καλλιεργημένου, με στέρεες πνευματικὲς βάσεις, ἑνὸς ἀνθρώπου πιστοῦ. Ὁ Βασίλης Σταθάκης, τὸ χριστιανικὸ αὐτὸ πνεῦμα ἄρχισε νὰ τὸ «καλλιεργεῖ» ἀπὸ νωρίς, ἀπὸ τὰ μαθητικά του χρόνια, καὶ αὐτὸ ἦταν ποὺ διαμόρφωσε τὴν προσωπικότητά του καὶ τὸ ἠθικὸ του ἀνάστημα.

Ἡ ἐκδημία του πρὸς τὸν Κύριο ἄφησε ἓνα κενὸ στὸ χριστιανικὸ κίνημα καὶ στὰ χριστιανικά γράμματα. Ὅμως ἡ μνήμη του θὰ μείνει αἰώνια. Τὸ εὐχόμεθα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΜΒΡΙΑΣ

*Ὁμότιμος Καθηγητὴς
Γεωπονικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*

Εἰς μνημόσυνον

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΟΖΩΝΗΣ

Τὸ Σῶμα Ὁμοτίμων Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀποχαιρέτησε μὲ βαθιὰ θλίψη τὸν Καθηγητὴ Γεώργιο Μποζώνη, Ἐπίτιμο Πρόεδρό του. Ὁ Γεώργιος Μποζώνης εὐτύχησε νὰ ὑπηρετήσῃ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς ζωῆς του τὴ γνώση, τὴν ἐπιστήμη, τὴν ὁμορφιά τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τὴν ἀλήθεια τῆς πίστης, μὲ ἀποστολικὸ ζῆλο καὶ θαυμαστὴ συνέπεια. Τὸν χαρακτῆριζε τὸ ὄραμα σὲ ὅ,τι ἀναλάμβανε καὶ ἔφερε εἰς πέρας. Τὸ λαμπρὸ πέρασμά του ἀπὸ τὸ Κολλέγιο Ἀθηνῶν ἄφησε γενιὲς φίλων καὶ μαθητῶν, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καὶ ὁ γράφων.

Ὁ Γεώργιος Μποζώνης ἀνῆλθε καὶ ἐτίμησε ὅλες τὶς βαθμίδες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διετέλεσε Διευθυντὴς τοῦ τομέα Φιλοσοφίας καὶ μέλος τῆς Συγκλήτου. Διετέλεσε ἐπὶ τιμῇ ἐπιστημονικὸς ἐρευνητὴς-ἐταῖρος στὸ Birkbeck College τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου καὶ ἐπισκέπτῃς Καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Durham τῆς Βρετανίας καὶ McGill τοῦ Καναδά.

Ἐπῆρξε ἐπίσης Ἀντιπρόεδρος τῆς «Ἐταιρείας Φιλοσοφικῶν Σπουδῶν», Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ἰδρύματος Ἔρευνας καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας καὶ Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς «Ἑλληνικῆς Φιλοσοφικῆς Ἐταιρείας». Καθιέρωσε καὶ ὀργάνωσε διαλέξεις ἀπὸ Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἰδρυσε καὶ διηύθυνε ἐπὶ εἴκοσι ἕξι ἔτη τὸ Σεμινάριο Κοινωνικοῦ καὶ Φιλοσοφικοῦ Προβληματισμοῦ, τὸ ὁποῖο παλαιότερα λειτούργησε στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων, καὶ ἐσχάτως στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο «Παρνασσός», τοῦ ὁποῖου διετέλεσε Ἀντιπρόεδρος. Διετέλε-

σε ἐπίσης Ἀντιπρόεδρος τοῦ «Ἰδρύματος Ἱστορίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου».

Ἐπὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ μὲ γνώση τῶν σύγχρονων ἀνθρωπολογικῶν ἐπιστημῶν, ἐπεχείρησε νὰ συνθέσῃ ἕναν ἀνθρωπισμὸ, στὸν ὁποῖο ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ γίνῃ δημιουργικὸς. Αὐτὴ ἡ διὰ βίου ἐνασχόλησή του χαρακτῆριζε τὴν εὐδαίμονα γαλήνη καὶ εὐγένειά του.

Ὁ Γεώργιος Μποζώνης συμμετείχε μὲ ἀνακοινώσεις σὲ πολλὰ Διεθνῆ Συνέδρια καὶ δημοσίευσε πολυάριθμα ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά. Συνέγραψε τὸ κεφάλαιο τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὸ διακεκριμένο *Oxford Companion to Philosophy*. Ἔχει ἐκδώσει εἴκοσι δύο (22) βιβλία, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ ἀκόλουθα: *Ἡ οὐσία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ*, *Σύγχρονες φιλοσοφικὲς θεωρίες*, *Αἰσθητικοὶ προβληματισμοί*, *Ἀγωνιστικὸς Ἀνθρωπισμὸς*, *Αὐτογνωσία καὶ Πολιτισμὸς* κ.ἄ.

Τὸ 2006, σὲ μιὰ δύσκολη φάση, ἀνέλαβε τὴν προεδρία τοῦ Σώματος Ὁμοτίμων Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὸ ὁποῖο ἐνεφύσησε τὰ ὄραματά του καὶ ἀφιέρωσε τὴν ἀκάματο ἐνεργητικότητά του καὶ τὴν ἀτεγκτὴ προσήλωσή του πρὸς τὴν ὀρθὴ διοίκηση καὶ τὴν ἀπογὴν διαχείριση, ἀναβαθμίζοντάς το σημαντικά. Στὶς 2 Νοεμβρίου 2015, μόλις

λίγες ημέρες πριν την έκδημία του, οι πολυπληθείς φίλοι και μαθητές του είχαμε την τύχη να απολαύσουμε τη μεστή, έμπεριστατωμένη και πλήρη νοημάτων όμιλία του για τὸν Ἀνθρωπισμὸ ὡς οὐσία τῆς Παιδείας. Τὸ Σῶμα τῶν Ὁμοτίμων Καθηγητῶν τοῦ ἀπένευμε τὴν ὑψιστὴ τιμὴ τοῦ Ἐπίτιμου Προέδρου γιὰ τὶς πολὺτιμες ὑπηρεσίες του.

Θεοῦ δῶρο τοῦ ἔλαχε ἡ ἐκλεκτή, ἀφωσιωμένη καὶ πολὺτιμη συντροφὸς τοῦ Ἑλένη, ἡ ὁποία καὶ προσέφερε ὅλες τῆς τὶς δυνάμεις στὴν πρόοδο τοῦ Σώματος. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας κ. Προκόπης Παυλόπουλος, ἐπίσης ἐπίτιμος Πρόεδρος τοῦ Σώματος, μοῦ ἐζήτησε νὰ μεταφέρω τὰ συλλυπητήριά του στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ Σῶμα – ποὺ κι αὐτὸ ἔγινε οἰκογένειά του.

Τελειώνοντας, θέλω νὰ θυμίσω αὐτὸ

ποὺ ἔγραψε ὁ ἐπιφανὴς Καθηγητὴς Χειρουργικῆς καὶ Ἱατροφιλόσοφος Κωνσταντῖνος Μέρμηγκας: «Ὁ Καθηγητὴς Πανεπιστημίου ὁ ποιητικὸς καὶ ἐνθουσιώδης δὲν φοβεῖται τὸ γῆρας, διότι καὶ δὲν γηράσκει! Μεταλαμβάνει τῆς πνευματικῆς ἐκείνης δροσερότητας ἥτις ἀναδίδεται ἐκ τῆς ψυχικῆς ἐπικοινωνίας τῶν ἐκζητούντων τὴν τελειοποίησιν ἐν τῇ μαθῆσει».

Ἔτσι, πάντα νέο στὴν ψυχὴ καὶ τὸ φρόνημα, φωτισμένο διδάσκαλο, ἀσυμβίβαστο καὶ ἔντιμο ἀγωνιστὴ, ξεπροβοδίζουμε τὸν Καθηγητὴ Γεώργιο Μποζῶνη μὲ βαθιὰ θλίψη, ἀλλὰ καὶ ὑπερηφάνεια.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

*Ὁμότιμος Καθηγητὴς
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Πρόεδρος Σώματος Ὁμοτίμων
Καθηγητῶν Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*

Ἡ ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς μπορεῖ νὰ γίνεῖ μὲ τοὺς ἑξῆς τρόπους:

Γιὰ συνδρομὴ Ἑσωτερικοῦ

α) Μὲ κατάθεση στὴν τράπεζα Eurobank, στὸν λογαριασμὸ ποὺ διατηρεῖ ἡ Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἀκτίνων ὑπ' ἀριθμ.: 0026-0201-94-0100366081.

Νὰ ζητᾶτε νὰ σημειώνεται ῥητῶς τὸ ὀνοματεπώνυμό σας.

β) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ (Καρύτση 14, 105 61 Ἀθήνα). Προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.

γ) Στὰ ΕΛΤΑ μὲ ἔντυπο ταχυπληρωμῆς ποὺ συναποστέλλεται μὲ τὸ τελευταῖο τεῦχος κάθε χρονιάς γιὰ ὅσους ἔχουν ὀφειλί.

Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἂν προβλέπεται ἐπιβάρυνση μὲ ταχυδρομικὰ τέλη.

δ) Στὰ Βιβλιοπωλεῖα «ΖΩΗ» καὶ συνεργαζόμενα βιβλιοπωλεῖα.

ε) Σὲ κατὰ τόπους συνεργάτες καὶ ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι καὶ θὰ κόβουν σχετικὲς ἀποδείξεις.

Γιὰ συνδρομὴ ἔξωτερικοῦ

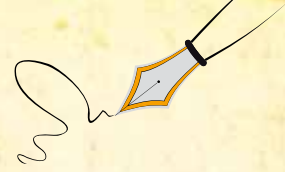
Παρακαλοῦμε μὴν ἀποστελέτε ἐπιταγές, γιὰτὶ ἀδυνατοῦμε νὰ τὶς εἰσπράξουμε. Ἡ συνδρομὴ μπορεῖ νὰ κατατεθεῖ μὲ τραπεζικὸ ἔμβασμα. Τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ χρειαστεῖτε εἶναι:

– IBAN: GR1102602010000940100366081

– BIC/Swift Code: ERBKGRAA

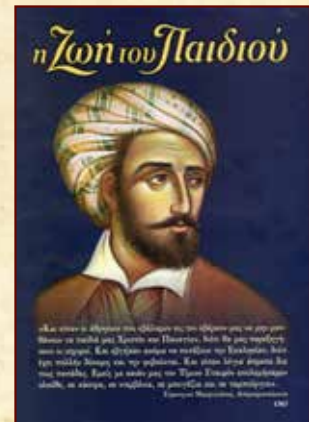
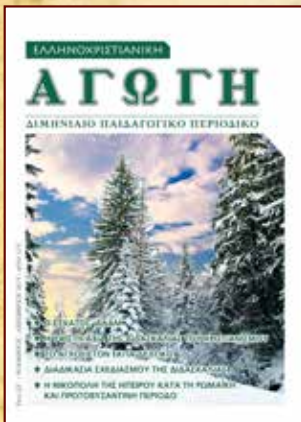
Διόρθωση: Στὸ ἄρθρο τοῦ Γεωργίου Γούναρη, «Οἱ ἀπαρχές τῆς Δημιουργίας στὴ Βίβλο καὶ τὴν Ἐπιστήμη», *Ακτίνες* 755 (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2016), σελ. 11, ἡ δευτέρη περίοδος τῆς δευτέρας παραγράφου νὰ διορθωθεῖ ὡς ἑξῆς: «Καὶ αὐτὴ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν κατώτερο μανδύα (lower mantle), ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ 660 χλμ. καὶ φθάνει μέχρι τὰ 2.900 χλμ.».

Άξίζει νά διαβάσετε

Το μηνιαίο Ὁρθόδοξο Χριστιανικό Περιοδικό με την ιστορία των 100 χρόνων του κοντά στον ἑλληνικό λαό.

Περιοδικό με ἱστορία 60 ἐτῶν, πού ἀπευθύνεται στή γυναῖκα, στήν πνευματική καὶ κοινωνική της παρουσία.

Ἕνα περιοδικό – πολύτιμος συμπαραστάτης γιὰ ἐκπαιδευτικούς καὶ γονεῖς.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – με τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καὶ τὴ σφραγίδα τῆς πίστεως καὶ τῆς παιδείας.

Τὸ μηνιαῖο παιδικό περιοδικό πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολύτιμος πνευματικός φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα.

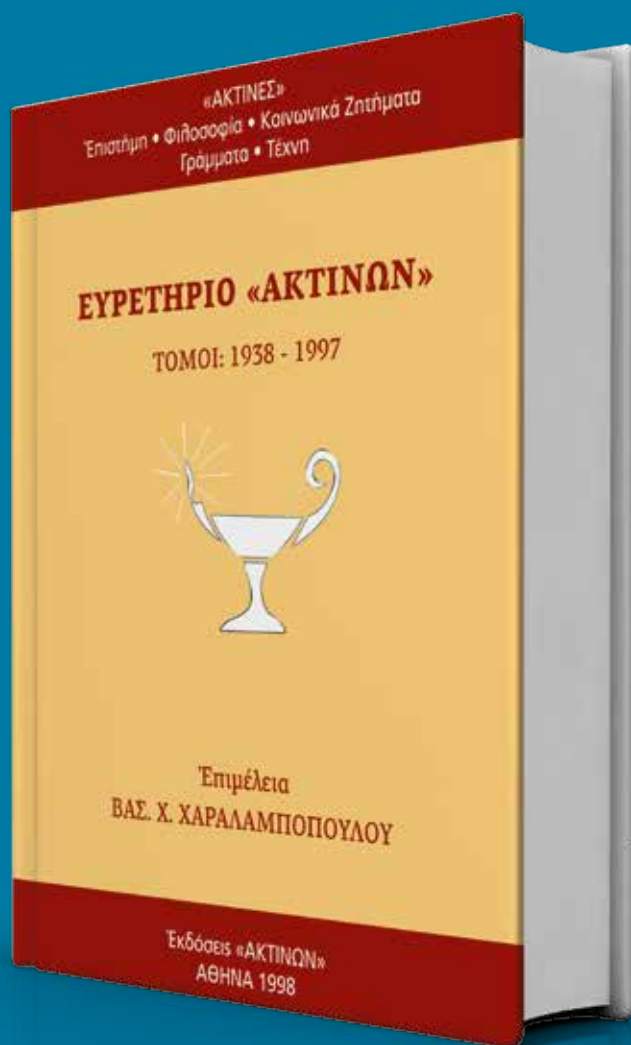
ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692

ΠΛΗΡΩΜΕΝΟ ΤΕΛΟΣ
Ταχ. Γραφείο ΚΕΜΠ. ΑΘ.
Αριθμός Άδειας 1753

«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ: όλοι οί τόμοι του περιοδικού «Άκτινες» καθώς και τό εύρετήριο τῶν ἐτῶν 1938-1997

«Χριστιανική Ένωση Έπιστημόνων»
Καρύτση 14, 105 61 Άθηναι, Τηλ. 210 32.35.023